Landbouw en recreatie in krimpregio's

Knelpunten en kansen



LEI
WAGENINGEN UR

Landbouw en recreatie in krimpregio's

Knelpunten en kansen

Tom Kuhlman
Herman Agricola
Arianne de Blaeij
Jitske de Hoop
Rolf Michels
Bert Smit
Theo Vogelzang

LEI-rapport 2012-001
Mei 2012
Projectcode 2276000205
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de volgende onderzoeksvelden:



Sector & Ondernemerschap



Regionale Economie & Ruimtegebruik



Markt & Ketens



Internationaal Beleid



Natuurlijke Hulpbronnen



Consument & Gedrag

Landbouw en recreatie in krimpregio's; Knelpunten en kansen

Kuhlman, T., H. Agricola, A. de Blaeij, J. de Hoop, R. Michels, B. Smit en T. Vogelzang

LEI-rapport 2012-001
ISBN/EAN: 978-90-8615-586-6
Prijs €19,25 (inclusief 6% btw)
95 p., fig., tab., bijl.

Project BO-11-014.06-004, 'De potentiële meerwaarde van de agrarische en toeristische sector voor de ontwikkeling van krimp- en anticipeergebieden'

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het kader van het EL&I-programma Beleidsondersteunend Onderzoek; Thema: Krimp en Platteland.

Foto omslag: de Nationale Beeldbank / Evert Jan Luchies

Bestellingen
070-3358330
publicatie.lei@wur.nl
Deze publicatie is beschikbaar op www.lei.wur.nl

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2012
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

Inhoud

Woord vooraf **8**

Samenvatting **9**
S.1 Belangrijkste uitkomsten 9
S.2 Overige uitkomsten 10
S.3 Methode 10

Summary **11**
S.1 Key findings 11
S.2 Complementary findings 11
S.3 Methodology 12

1 Inleiding **14**
1.1 Achtergrond 14
1.2 Probleemstelling 15
1.3 Aanpak 15
1.4 Leeswijzer 16

2 Krimp als vraagstuk **17**
2.1 Wat is krimp? 17
2.2 Hoe groot is de krimp? 17
2.3 Wat is het probleem? 22
2.4 Wat doet de overheid? 26

3 De drie regio's **29**
3.1 Economische vitaliteit 29
3.2 Leefbaarheid 31
3.3 Noordoost-Groningen 34
3.3.1 Regionale initiatieven 37
3.4 Zeeuws-Vlaanderen 38
3.5 Zuid-Limburg 41
3.5.1 Regionale initiatieven 44

4 De landbouwsector 46

4.1 Noordoost-Groningen 46
4.1.1 Agrarische structuur 46
4.1.2 Vitaliteit van de sector 47
4.1.3 Invloed van nieuwe GLB-hervormingen 49
4.1.4 Conclusie 49
4.2 Zeeuws-Vlaanderen 50
4.2.1 Agrarische structuur 50
4.2.2 Vitaliteit van de sector 51
4.2.3 Invloed van nieuwe GLB-hervormingen 53
4.2.4 Conclusie 53
4.3 Zuid-Limburg 54
4.3.1 Agrarische structuur 54
4.3.2 Vitaliteit van de sector 55
4.3.3 Invloed van nieuwe GLB-hervormingen 57
4.3.4 Conclusie 57
4.4 De agroketen 58
4.5 De grondmarkt 59
4.6 Landbouw en krimp 61
4.6.1 Heeft krimp invloed op de landbouw? 62
4.6.2 Heeft de landbouw invloed op krimp? 64

5 Krimp en toerisme/recreatie 66

5.1 Enkele cijfers over de recreatiesector in de drie regio's 66
5.2 Noordoost-Groningen 69
5.3 Zeeuws-Vlaanderen 71
5.4 Zuid-Limburg 73
5.5 Recreatie en krimp 76

6 Multifunctionele landbouw 78

6.1 Noordoost-Groningen 78
6.2 Zeeuws-Vlaanderen 79
6.3 Zuid-Limburg 81
6.4 Verbreding en krimp 82

7 Conclusies en aanbevelingen 84

7.1 Conclusies 84
7.1.1 Algemeen 84
7.1.2 Noordoost-Groningen 86
7.1.3 Zeeuws-Vlaanderen 87
7.1.4 Zuid-Limburg 87
7.2 Aanbevelingen 88

Literatuur en websites 91

Bijlage 95
1 Lijst van geïnterviewde personen 95

Woord vooraf

In de komende decennia zal de bevolkingsgroei in Nederland geleidelijk tot stilstand komen, waarna waarschijnlijk een daling zal inzetten. De groei verschilt per regio, en als sommige regio's blijven groeien moeten andere noodzakelijkerwijs krimpen. In sommige regio's is de bevolking al aan het dalen, en andere krijgen in de nabije toekomst met krimp te maken. Dit proces zal op regionaal niveau aanzienlijke sociale en economische gevolgen hebben. Bevolkingskrimp is de laatste jaren dan ook een belangrijk thema geworden op de beleidsagenda van zowel de rijksoverheid als de betrokken regio's.

Ook het ministerie van EL&I heeft zich over deze problematiek gebogen, en in samenwerking met de Wageningen UR is in 2010 een onderzoeksagenda opgesteld. Daarin wordt geïnventariseerd op welke terreinen extra kennis nodig is voor het opstellen van EL&I-beleid. In deze agenda wordt de vraag gesteld wat de betekenis is voor de krimpproblematiek van twee sectoren die specifiek van belang zijn in het landelijk gebied, namelijk landbouw en recreatie.

Welke rol kunnen landbouw en recreatie spelen in het mitigeren van de problemen rond krimp? En welke gevolgen kan krimp hebben voor deze beide sectoren? Dit rapport geeft antwoorden op deze vragen voor de drie onderzochte regio's: Noord- en Oost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg.

Het onderzoek is uitgevoerd als een gezamenlijk project van het LEI en Alterra. Vanuit het LEI hebben meegewerkt Tom Kuhlman, Theo Vogelzang, Arianne de Blaeij, Bert Smit, Rolf Michels en Jitske de Hoop; voor Alterra nam Herman Agricola deel aan het team. Het project werd begeleid door Bas Breman van Alterra en door Floor de Sera en Alberthe Papma van EL&I. Wij danken hen voor de prettige samenwerking. Dank ook aan de diverse mensen in de drie regio's die door het team zijn geïnterviewd en die met hun kennis hebben bijgedragen aan dit rapport. Hun namen staan vermeld in Bijlage 1.

Ir. L.C. van Staalduinen
Algemeen Directeur LEI

Samenvatting

S.1 Belangrijkste uitkomsten

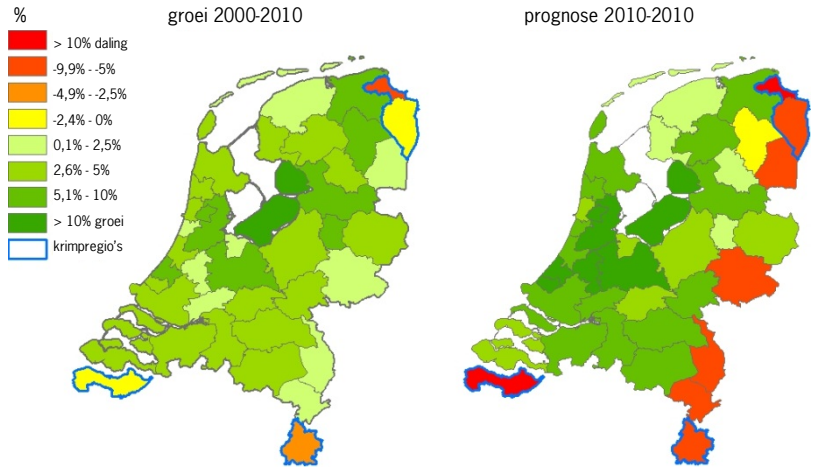
Landbouw en toerisme kunnen vooral bijdragen aan de mitigatie van krimpproblematiek door de verbetering van ruimtelijke kwaliteit.

Bevolkingskrimp biedt zowel voor de landbouw als voor recreatie en toerisme ook kansen: door dalende grondprijzen en vrijkomende ruimte, die bijvoorbeeld benut kan worden voor het inrichten van agroparken (landbouw) of themaparken (recreatie). De daling van grondprijzen doet zich echter niet overal voor waar krimp optreedt. (Zie paragraaf 4.5)

Verder is het effect van krimp op landbouw en recreatie beperkt. Voor de landbouwketen kunnen tekorten ontstaan aan geschoolde arbeidskrachten; de primaire landbouw en de recreatiesector daarentegen zullen waarschijnlijk in staat blijven voldoende arbeid aan te trekken. (Zie hoofdstuk 5)

Verbredingsactiviteiten in de landbouw kunnen bijdragen aan de aantrekkelijkheid van de krimpregio's voor recreanten en (in beperkte mate) aan de instandhouding van voorzieningen. (Zie hoofdstuk 6)

Figuur S.1 **Bevolkingsontwikkeling per COROP-regio, 2000-2040**



S.2 Overige uitkomsten

De bestedingen van Nederlanders aan binnenlandse vakanties vertoont een licht dalende trend, die niet geheel kan worden toegeschreven aan de conjunctuur. Dit werkt ongunstig uit op de perspectieven van de sector in krimpregio's, al zijn er altijd kansen voor inventieve ondernemers. (Zie hoofdstuk 5)

De verschillen tussen de drie krimpregio's zijn groot:

- In de regio Noordoost-Groningen is de landbouwsector vitaal en houdt zij ook bij hervorming van het GLB goede kansen. Het effect van krimp zal gering zijn. De recreatiesector is vooral gericht op een verzorgende functie voor de eigen bevolking. (Zie paragraaf 3.3)
- Ook in Zeeuws-Vlaanderen is de landbouw redelijk vitaal, zij het niet in dezelfde mate als Noordoost-Groningen. Daarentegen is de recreatiesector sterk ontwikkeld en stuwend - vooral verblijfsrecreatie aan de kust. De regio is relatief welvarend, en de krimp is tot nu toe zeer gering. (Zie paragraaf 3.4)
- In Zuid-Limburg is de landbouwsector economisch tamelijk marginaal, maar wel beeldbepalend voor het landschap. (Zie paragraaf 3.5).

S.3 Methode

Doel van het onderzoek was om na te gaan welke rol de landbouw en de recreatie (inclusief toerisme) kunnen spelen in drie krimpregio's: Noordoost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg. Hiertoe is ook onderzocht welke gevolgen bevolkingskrimp heeft voor deze beide sectoren.

Krimp wordt gezien als een multidimensionaal proces, waarbij het niet alleen gaat om de daling van het aantal inwoners, maar ook om veranderingen in de bevolkingsstructuur, bijvoorbeeld naar leeftijd (vergrijzing en ontgroening). (Zie hoofdstuk 1) Zowel economische vitaliteit als leefbaarheid zijn meegenomen in het project.

De bevindingen zijn gebaseerd op interviews met betrokkenen in de drie regio's, op kwantitatieve gegevens over de beide sectoren, en op literatuurstudie.

Summary

Agriculture and recreation in shrinkage regions; Bottlenecks and opportunities

S.1 Key findings

Agriculture and tourism can make a useful contribution to the mitigation of shrinkage problems through the improvement of spatial quality.

Population shrinkage offers opportunities both for agriculture and for recreation and tourism, through declining land prices and space that becomes available which could be used for the creation of agricultural parks (agriculture) or theme parks (recreation), for example. However, land prices do not decline in all shrinkage areas.

Furthermore, the effect of shrinkage on agriculture and recreation is limited. Shortages of trained labour may arise in the agricultural chain; primary agriculture and the recreation sector on the other hand will probably still be able to attract sufficient labour.

Diversification activities in agriculture can contribute to the attraction of the shrinkage regions for recreational purposes and - to a limited extent - to the preservation of facilities.

S.2 Complementary findings

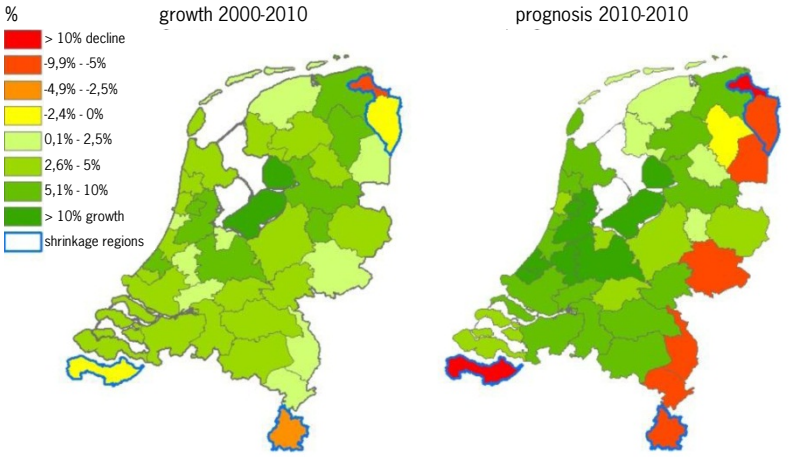
A slight decline can be seen in the expenditure of Dutch people on holidays within the Netherlands. This decline cannot be entirely attributed to the state of the economy. This has negative influences on the prospects of the sector in shrinkage regions, although there are always opportunities for inventive entrepreneurs.

There are significant differences between the three shrinkage regions:

- In the region of North-eastern Groningen, the agricultural sector shows strong signs of vitality and also anticipates good opportunities under the reformed CAP. The effect of shrinkage will be minimal. The recreational sector is focused primarily on caring for the region's own population.

- In Zeeland-Flanders, too, agriculture shows fairly strong signs of vitality, albeit not as strong as in North-eastern Groningen. On the other hand, the recreational sector is strongly developed and takes a leading role, particularly with regard to long-stay recreation on the coast. The region is relatively prosperous and the shrinkage has so far been very limited.
- In South Limburg, the agricultural sector is relatively marginal in economic terms, though it does determine the appearance of the landscape.

Figure S.1 **Population development per COROP region (Coordination Commission Regional Research Programme region), 2000-2040**



S.3 Methodology

The objective of the study was to establish the roles that agriculture and recreation (including tourism) could play in three shrinkage regions: North-eastern Groningen, Zeeland-Flanders and South Limburg. To this end, the consequences of population shrinkage for both sectors were investigated.

Shrinkage is seen as a multi-dimensional process relating not only to the decline in the number of inhabitants but also to changes in the structure of the population, for instance with regard to age (an ageing population and/or the loss of younger people to other regions). Both economic vitality and quality of life have been considered within the project.

The findings are based on interviews with concerned parties in the three regions, on qualitative data about both sectors and on a study of the literature.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Sinds het rapport *Structurele bevolkingsdaling* (Derks et al., 2006) verscheen staat bevolkingskrimp in Nederland hoog op de politieke en bestuurlijke agenda (Breman en Coninx, 2011, Rijk/VNG/IPO, 2009). Het gaat hier niet om bevolkingsdaling in Nederland als geheel (die is de eerstkomende decennia nog niet aan de orde), maar om krimp op lokaal en regionaal niveau. In sommige regio's daalt de bevolking al, in andere zal krimp zich in de nabije toekomst gaan voordoen. Het is nog niet geheel duidelijk wat de gevolgen zullen zijn (zie hoofdstuk 2), maar het is wel noodzakelijk dat de betrokken overheden en andere betrokken partijen op eventuele problemen anticiperen.

Het voormalige ministerie van LNV (sindsdien opgegaan in EL&I) liet in 2010 een kennisagenda opstellen om te onderzoeken welke gevolgen (positief of negatief) krimp kon hebben voor de thema's waarmee dat ministerie zich bezighield (Breman en Coninx, 2011). Hierbij werd allereerst gedacht aan ruimtelijke gevolgen: voor landschap, natuur, duurzame landbouw, recreatie, klimaat en de zogenoemde biobased economy (landbouwproducten als basis voor energie en grondstoffen). De kennisagenda besteedt echter ook aandacht aan sociaaleconomische problemen, vanuit de betrokkenheid van het ministerie bij de Agenda Vitaal Platteland - de krimp speelt zich immers mede in landelijke gebieden af. Hier zijn leefbaarheid en economische vitaliteit in het geding. Op hun beurt hebben die ook weer raakvlakken met de landbouw en de agroketen: de vraag naar arbeid, en het voorzieningenniveau op het platteland. Ook het groene beroepsonderwijs heeft belang bij het krimpvraagstuk.

Uit deze kennisagenda zijn voor 2011 vier onderzoeksprojecten voortgekomen, gefinancierd door het nieuwe ministerie van EL&I. Het eerste betreft de ondersteuning van experimenten met het omgaan met krimp in de gemeenten Delfzijl en Heerlen; het tweede onderzoekt welke gevolgen krimp heeft voor de prioritaire beleidsdoelstellingen van EL&I; het derde gaat over de raakvlakken tussen de krimpproblematiek enerzijds en de landbouw- en recreatiesectoren anderzijds; en het vierde richt zich op de positionering van EL&I rond krimp. Dit rapport is het resultaat van het derde project.

Het onderzoek voor dit project heeft zich gericht op drie regio's: Noordoost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg. Deze regio's zijn door het rijk

als 'echte' krimpregio's aangewezen, dat wil zeggen: regio's waar de problematiek zich nu al voordoet.

1.2 Probleemstelling

De centrale onderzoeksvragen zijn:
(a) In welke mate kunnen landbouw en toerisme bijdragen aan het instandhouden dan wel versterken van economische vitaliteit in de krimpende regio's?
(b) Welke effecten van krimp op de economische sectoren landbouw en toerisme mogen worden verwacht? en
(c) Welke zinnige beleidsmaatregelen zou het ministerie van EL&I kunnen nemen om de onder (a) genoemde rol te bevorderen?

1.3 Aanpak

Het project is uitgevoerd door een team van het LEI en Alterra in de periode maart-november 2011. Voor het onderzoek zijn drie methoden gebruikt:
- literatuurstudie;
- analyse van kwantitatieve gegevens van het LEI, het CBS en het LISA-bestand (bedrijfsvestigingen);
- interviews met een aantal sleutelinformanten in de betrokken regio's (zie bijlage 1).

Ook is door leden van het projectteam deelgenomen aan enkele workshops over het thema krimp:
- Vitality of Cities in Declining Regions (georganiseerd door Nicis Institute en de Regional Science Association Netherlands (Utrecht, 11 november 2010).
- Studiedag Omgaan met Krimp, georganiseerd door het Kenniscentrum Recreatie, Recron, IPO, de 12 Landschappen en Staatsbosbeheer (Kasteel Groeneveld, Baarn, 29 maart 2011).
- Werkplaats Topdorpen in Uitvoering Zeeland/Zuid-Hollandse Eilanden (georganiseerd door Netwerk Platteland, Noordgouwe, 24 juni 2011).
- Noordelijke studiedag de Kracht van Dorpen (georganiseerd door Netwerk Platteland, Marum, 11 oktober 2011).

1.4 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bespreekt het vraagstuk krimp in algemene zin: wat houdt het in, wat zijn de gevolgen? Daarmee scheppen we een kader waarbinnen de specifieke problematiek van landbouw en recreatie kan worden bekeken en op haar relevantie beoordeeld. Hoofdstuk 3 beschrijft de situatie in de drie regio's waarmee dit onderzoek zich heeft beziggehouden: in welke mate hebben we hier met krimp te maken, hoe verhoudt die zich tot de economische situatie, en welke ruimtelijke verschillen zijn er binnen de regio's te zien. De hoofdstukken 4 en 5 behandelen de beide sectoren waarom het in dit onderzoek ging: landbouw en recreatie/toerisme. Hoofdstuk 6 besteedt aandacht aan de multifunctionele of verbrede landbouw, die zich immers op het raakvlak tussen de beide genoemde sectoren bevindt: boerenbedrijven die zich naast de landbouw ook richten op natuurbeheer, toerisme of andere economische activiteiten. Ten slotte worden in hoofdstuk 7 conclusies getrokken (uiteraard) en aanbevelingen geformuleerd voor het beleid - met name voor het ministerie van EL&I.

Behalve een hoofdstuk met literatuurverwijzingen bevat het rapport een bijlage met een lijst van geïnterviewde personen.

2 Krimp als vraagstuk

2.1 Wat is krimp?

Krimp kan gezien worden als een simpel, eendimensionaal verschijnsel: minder mensen. Kijken we echter naar de oorzaken en de gevolgen (waarom treedt krimp op en tot welke problemen leidt dat?), dan moet krimp eerder gezien worden als een verschijnsel dat zich in een regio kan voordoen, waarvan bevolkingsdaling het meest opvallende symptoom is. Andere aspecten van dit verschijnsel zijn verschuivingen in de demografische opbouw van de bevolking - met name vergrijzing en ontgroening; en ook een economische situatie die gekenmerkt wordt door een afnemende aantrekkelijkheid ten opzichte van andere regio's. Daardoor bestaat er de neiging onder bijvoorbeeld hoger opgeleiden om weg te trekken, waardoor de economische dynamiek verder afneemt.

Verder moet benadrukt worden dat dit onderzoek gaat over krimp als een regionaal verschijnsel. Als de bevolking daalt in een land als geheel heeft dat heel andere gevolgen dan krimp in de ene regio gecombineerd met groei in de andere; het beleidsantwoord verschilt daarbij ook sterk. Het eerste is in Nederland voorlopig niet aan de orde, het tweede wel.

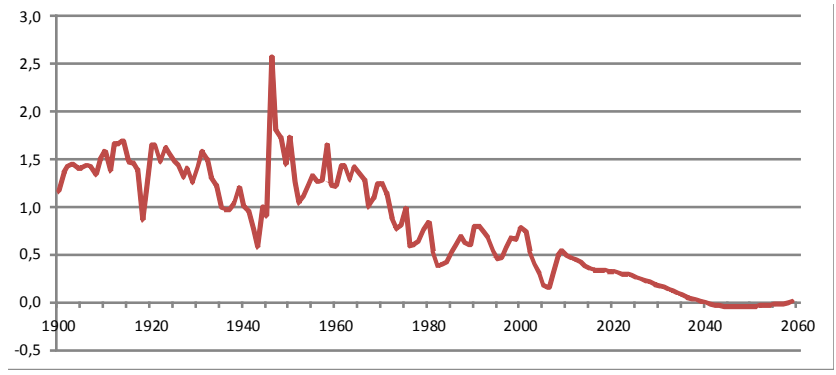
2.2 Hoe groot is de krimp?

Verschillen in bevolkingsgroei tussen regio's zijn er altijd geweest. Die zijn ook wenselijk, omdat de economische hulpbronnen per regio verschillen en bovendien in de tijd veranderen: een hulpbron kan uitgeput raken of door technische verandering minder waard worden, terwijl nieuwe hulpbronnen worden aangeboord of waarde krijgen door diezelfde technische verandering. In onze postindustriële tijd verwacht men de meeste groei van grootstedelijke agglomeraties. In het verleden heeft de overheid wel getracht om de verschillen in regionale groei te verkleinen, door achterblijvende regio's met overheidsinvesteringen en subsidies extra te stimuleren. Tegenwoordig heeft men daar minder vertrouwen in, deels omdat dergelijk beleid niet erg succesvol is gebleken en deels omdat men een zo hoog mogelijke landelijke groei nastreeft; een regionaal stimuleringsbeleid doet daar onvermijdelijk afbreuk aan.

Doordat de Nederlandse bevolking als geheel in het verleden redelijk snel groeide, leidden regionale verschillen in groei meestal niet tot een absolute da-

ling van de bevolking, maar alleen een lagere groei in de achterblijvende regio's. Dat begint nu te veranderen, omdat de totale bevolking van ons land de laatste jaren nog maar langzaam groeit, zoals figuur 2.1 laat zien. Uiteindelijk liggen stagnering van de groei en zelfs een lichte daling van de bevolking in het verschiet (zie ook figuur 2.2). Dan zullen de regio's die voorheen langzamer groeiden onvermijdelijk met bevolkingsdaling te maken krijgen. Zonder die daling kunnen andere regio's met hoog economisch potentieel immers niet meer groeien. Overigens suggereert het verloop van de grafiek in het verleden dat het toekomstig verloop van de bevolking nog behoorlijk onzeker is. Zo is na de naoorlogse geboortegolf een daling van de bevolkingsgroei op lange termijn onmiskenbaar, maar die daling is vooral opgetreden in de jaren zestig en zeventig. Over de laatste dertig jaar is het verloop van de groei zeer grillig en wordt het sterk beïnvloed door de onzekere factor van de migratie.[1]

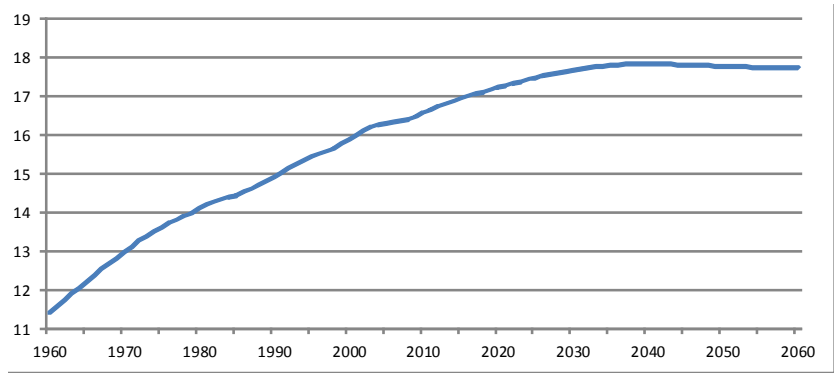
Figuur 2.1 **Nettobevolkingsgroei in Nederland op lange termijn (in % per jaar)**



Bron: CBS-Statline: Bevolkingsontwikkeling (1900-2011), Bevolkingsprognose (2011-2060).

[1] Meer informatie over bevolkingsontwikkeling in Nederland is te vinden in het Digitaal Basisboek Bevolkingsdaling (http://www.bevolkingsdaling.nl/basisboek/demografische_ontwikkelingen_in_het_verleden.aspx).

Figuur 2.2 **Ontwikkeling van de totale bevolking, 1960-2060 (in miljoenen)**



Bron: CBS-Statline: Bevolkingsontwikkeling (1900-2011), Bevolkingsprognose (2011-2060).

Hoe dit ook zij, in ons onderzoek gaat het zoals gezegd om de bevolkingsontwikkeling per regio. Om deze te vergelijken is de zogenoemde COROP-indeling van ons land in regio's erg geschikt: dat zijn 40 regio's, gedefinieerd op economische basis en over het algemeen rond één of meer stedelijke kernen. Zoals figuur 2.3 laat zien, zijn de provincies Flevoland en Utrecht en de agglomeraties Den Haag en Amsterdam (maar niet Rotterdam en de Rijnmond) veel sneller gegroeid dan het landelijk gemiddelde. Daarentegen hebben vier regio's hun bevolking zien dalen: Delfzijl en Omgeving, Oost-Groningen, Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Voor de toekomst wordt vooral sterke krimp verwacht in Delfzijl en Omgeving en Zeeuws-Vlaanderen; echter, ook Oost-Groningen, Zuidoost-Drenthe, de Achterhoek en Noord- en Midden-Limburg krijgen met forse bevolkingsdaling te maken.

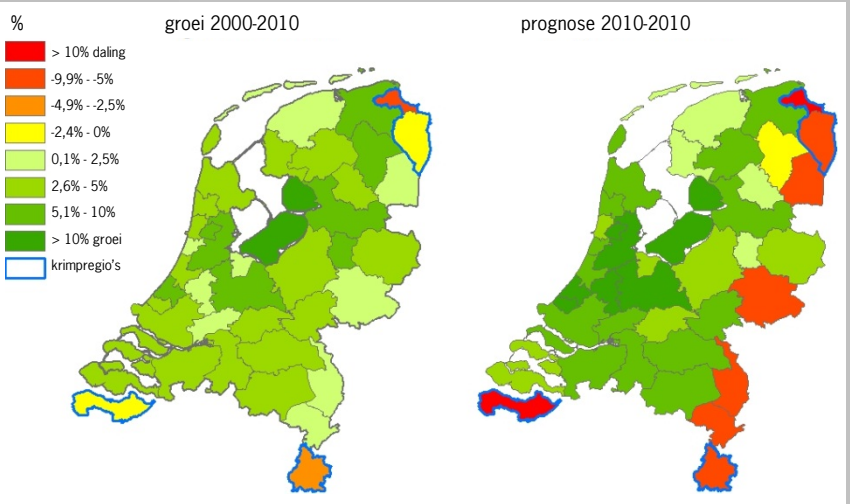
Door het rijk zijn drie regio's als krimpgebieden aangewezen (Rijk/VNG/IPO, 2009):

- Noordoost-Groningen, bestaande uit de COROP-regio's Delfzijl en Omgeving en Oost-Groningen plus de gemeente Eemsmond;
- Zeeuws-Vlaanderen;
- Parkstad Limburg, die het oostelijk deel van Zuid-Limburg omvat (8 van de 18 gemeenten).

De regio's die in dit onderzoek zijn bestudeerd, verschillen enigszins hiervan: in Noordoost-Groningen is de gemeente Eemsmond niet meegenomen, en in Zuid-Limburg is de gehele COROP-regio bestudeerd. Voor het karakter van de

regio's maakt het weglaten van Eemsmond weinig verschil; in Zuid-Limburg is er echter wel verschil tussen de problematiek in Parkstad en de rest van de regio: de krimp is minder ernstig in het westelijk deel van Zuid-Limburg.

Figuur 2.3 **Bevolkingsgroei per COROP-regio**

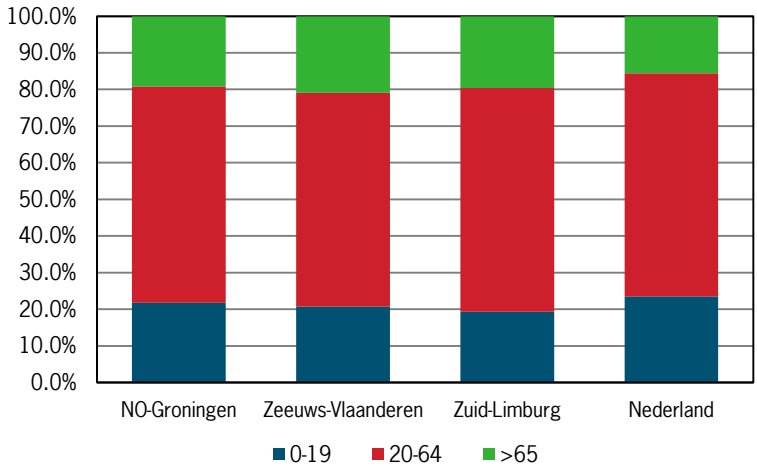


Bron: Data CBS-Statline, bewerking LEI (gecorrigeerd voor grenswijzigingen door gemeentelijke herindelingen).

Bevolkingsgroei en -krimp bestaan altijd uit twee componenten: natuurlijke aanwas (geboorten min sterfte) en migratie. In alle drie krimpregio's is de natuurlijke aanwas negatief (-0,2 tot -0,3% in 2010), in tegenstelling tot Nederland als geheel, dat nog altijd een geboorteoverschot van 0,3% heeft. Over de periode 2000-2010 is in Noordoost-Groningen en Zuid-Limburg ongeveer 60% van de krimp het gevolg van een negatief migratiesaldo, en de rest van het sterfteoverschot. In Zeeuws-Vlaanderen is de krimp geheel en al een kwestie van sterfteoverschot: het migratiesaldo was over de periode 2000-2010 licht positief.

Naast de aantallen mensen is ook de verdeling naar leeftijdsgroepen van belang. Zoals figuur 2.4 toont zijn de verschillen niet zeer groot, maar het valt op dat de drie krimpregio's - en vooral Zeeuws-Vlaanderen - sterker vergrijsd zijn dan de gemiddelde bevolking van Nederland; dit is ook de oorzaak van de hiervoor genoemde negatieve natuurlijke groei. Verder ligt het aantal jongeren iets lager, vooral in Zuid-Limburg. Het percentage in de werkzame leeftijd is in Zuid-Limburg daarom ongeveer gelijk aan het Nederlands gemiddelde (61%); in de beide andere regio's is het iets lager (58 à 59%).

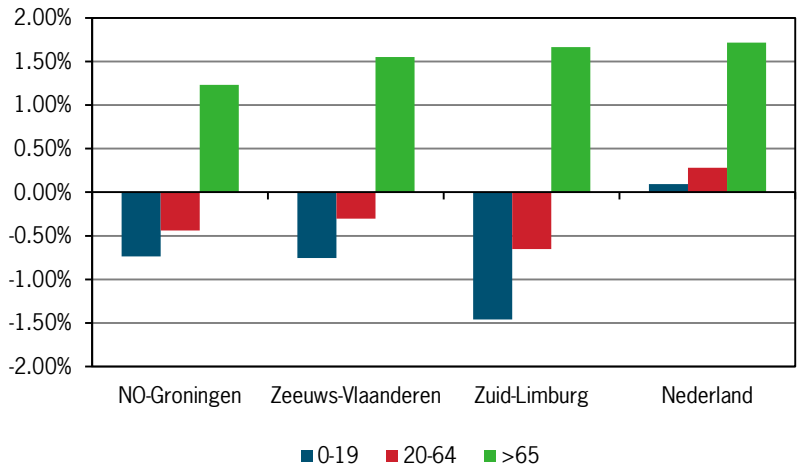
Figuur 2.4 **Leeftijdstopbouw, 2011**



Bron: CBS-Statline.

Ook de leeftijdsopbouw in de verschillende regio's is aan verandering onderhevig. Overal neemt zoals bekend het aantal ouderen toe, in Noordoost-Groningen overigens minder snel dan elders (zie figuur 2.5). Het aantal jongeren is in Nederland als geheel vrijwel stabiel, maar in de krimpregio's neemt het af, het meest in Zuid-Limburg. Voor de toekomst is dit een bedreigende ontwikkeling. Ook de bevolking in de werkzame leeftijd is al aan het dalen: tussen 2000 en 2010 in Noordoost-Groningen met 4,2%, in Zeeuws-Vlaanderen met 2,6% en in Zuid-Limburg zelfs met 6,6%. In Nederland is gedurende deze periode de potentiële beroepsbevolking nog gestegen: naar verwachting begint die daling in 2011. Volgens de prognose zal dit percentage in 2040 gedaald zijn tot rond de 50%, zonder grote verschillen per regio; het percentage jongeren onder de 20 ligt dan op ongeveer 20% en voor ouderen op 30%. Zeeuws-Vlaanderen is dan van de drie regio's het sterkst vergrijsd.

Figuur 2.5 **Bevolkingsontwikkeling per leeftijdsgroep, 2000-2011**



Bron: CBS-Statline (gecorrigeerd voor gemeentelijke herindelingen).

2.3 Wat is het probleem?

Bevolkingsdaling heeft één onmiskenbaar voordeel: er komt meer ruimte beschikbaar. Weliswaar is overbevolking nu niet direct een schrikbeeld in Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen, maar Zuid-Limburg is wel degelijk relatief zeer dichtbevolkt. Dit voordeel moet niet onderschat worden: meer ruimte betekent meer mogelijkheden voor landbouw en recreatie, om nog maar niet te spreken van maatregelen die de ruimtelijke kwaliteit van een gebied kunnen verbeteren, zoals die gericht op landschap en natuur. Ook de mogelijkheden voor mobiliteit zullen in principe verbeteren, met bijvoorbeeld minder drukte op de wegen.

Niettemin geeft krimp ook problemen, al treden die vaak niet door demografische veranderingen alleen op maar door een combinatie van factoren. Een goed overzicht hiervan is te vinden in diverse al eerder gepubliceerde rapporten: Derks et al. (2006) en Verwest en Van Dam (2009). Hier gaan we slechts kort op de genoemde problemen in, alleen om een kader te scheppen voor de problematiek waar het ons in deze primair om gaat: de relatie tussen krimp en landbouw en recreatie.

Het meest in het oog springende gevolg van krimp is *leegstand* van woningen en winkels, en de verloedering die daarmee gepaard gaat. Die kan leiden tot een zichzelf versterkend proces van achteruitgang, waarbij steeds meer mensen die het zich kunnen permitteren naar elders te verhuizen, terwijl kansarmen achterblijven. Het meest schrijnend doet dit proces zich voor in de Verenigde Staten, zowel in grote steden (Detroit) als in plattelandsgemeenschappen. Ook in Europa komt het voor, het meest opvallend in de voormalige DDR; echter ook in landen als Frankrijk is de leegloop van kleine dorpen een bekend verschijnsel.

Echter, het is de vraag hoe ernstig dit probleem voor de drie Nederlandse krimpregio's is. Het aantal woningen dat per 1.000 inwoners nodig is, wordt namelijk steeds groter. Dat komt voor een deel doordat huishoudens gemiddeld steeds kleiner worden, zodat een bevolkingsdaling nog niet hoeft te betekenen dat ook het aantal huishoudens daalt. Daarnaast is er het effect van toenemende welvaart, waardoor per persoon meer woonruimte wordt gevraagd. Zo is sinds 1947 de bevolking in ons land met 74% toegenomen, maar het aantal huishoudens is bijna verdrievoudigd, en het aantal woningen is toegenomen met een factor 4,5 (cijfers van CBS-Statline); er zijn overigens nog altijd iets meer huishoudens dan woningen. Niettemin mogen we verwachten dat bij de te verwachten krimp in de drie regio's ook een overschot aan woningen zal ontstaan. Immers, er is een grens aan de verkleining van huishoudens. Naar verwachting zal het aantal huishoudens in de krimpregio's in de jaren twintig gaan dalen: in Zeeuws-Vlaanderen vanaf 2023, in Zuid-Limburg vanaf 2025 en in Noordoost-Groningen vanaf 2027 (CBS-prognose). De totale woningvoorraad is in Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen nu al groter dan het aantal huishoudens, en in Zuid-Limburg nog maar marginaal lager. De leegstand van woningen ligt in Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg wat hoger dan het landelijk gemiddelde, maar niet heel veel: 5,8% van de woningvoorraad in vergelijking met 4,7% in Nederland; in Noordoost-Groningen is het cijfer 4,4%. Al met al zal er de komende tien of vijftien jaar nog geen groot overschot aan woningen ontstaan. Wel kunnen spanningen ontstaan doordat het type en de locatie van woningen die gevraagd worden niet meer overeenkomen met het aanbod (Derks et al., 2006). Eerder dan met leegstand moet dan ook rekening gehouden worden met moeilijker verkoopbare woningen: al in 2007 stonden huizen in de krimpregio's 50% langer te koop dan elders in Nederland (Verwest en Van Dam, 2010).

Het volgende probleem is de afname van de leefbaarheid in gebieden door het *verdwijnen van voorzieningen*. Dit probleem doet zich vooral voor in kleine kernen. Nu is de achteruitgang van het voorzieningenniveau op het platteland

meer een gevolg van schaalvergroting dan van krimp (Verwest en Van Dam, 2010). Door deze schaalvergroting (die overigens ook te maken heeft met de vraag naar steeds betere dienstverlening) worden voor dorpsbewoners de afstanden naar winkels, banken, gezondheidszorg en scholen steeds groter, terwijl het openbaar vervoer verminderd is. Aan deze schaalvergroting doet trouwens ook de overheid volop mee: zie de gemeentelijke herindelingen. Krimp kan dit proces natuurlijk wel versterken.

Mogelijk een groter probleem voor de leefbaarheid in het landelijk gebied is de *sociale cohesie*. Ook hier speelt krimp wel een rol, maar zijn andere factoren van groter belang: het feit dat veel dorpsbewoners voor hun sociale contacten minder afhankelijk zijn van de dorpsgemeenschap (Thissen, 2009). In steden ligt de cohesieproblematiek weer anders: daar kan krimp leiden tot een andere samenstelling van de bevolking, en daarmee tot een verandering van het sociale karakter van een wijk - meestal in ongunstige zin (Verwest en Van Dam, 2009).

Vergrijzing leidt tot een toenemende vraag in bepaalde sectoren: aanpassing van woningen, bepaalde vormen van recreatie, maar vooral de vraag naar *zorg*. Deze verschuiving doet zich in heel Nederland voor, maar zoals we zagen in paragraaf 2.2, treedt de vergrijzing relatief sterker op in krimpregio's. Op zich hoeft dat geen probleem te zijn, maar gezien de te verwachten daling van de beroepsbevolking kan dit tot tekorten leiden in andere sectoren (Derks et al., 2006).[1] Anderzijds veroorzaakt de ontgroening een daling van de vraag naar onderwijs en andere voorzieningen voor jongeren. Dit zal ertoe leiden dat sommige scholen moeten sluiten, wat grotere reisafstanden met zich meebrengt.

Dat brengt ons op de gevolgen van krimp voor de *economische vitaliteit* van de betrokken regio's: inkomens, werkgelegenheid, investeringen, bedrijvigheid. De Raad voor het Landelijk Gebied heeft eerder gesteld dat bevolkingsdaling op zichzelf geen negatief effect heeft op welvaart (2009:66). Dit is in algemene zin waar, maar zoals we hebben gezien is krimp meer dan bevolkingsdaling alleen. De veranderingen in leeftijdsopbouw hebben wel degelijk gevolgen voor de economie. Voor bedrijfstakken waar de beschikbaarheid van arbeid een belangrijke vestigingsfactor is en die anderzijds niet specifiek gebonden zijn aan een bepaalde regio zal de krapte op de arbeidsmarkt de krimpregio's minder aantrekkelijk maken voor bedrijven. Zoals hierboven gesteld zal die krapte zal

[1] Eigenlijk is het de potentiële beroepsbevolking die afneemt, dat wil zeggen de bevolking in de werkzame leeftijd. Ook als die daalt, kan de feitelijke beroepsbevolking nog toenemen, doordat meer mensen de arbeidsmarkt opgaan. Dit is zelfs waarschijnlijk wanneer de vraag naar arbeid toeneemt. Uiteindelijk zal de beroepsbevolking echter ook gaan dalen, omdat er een maximum zit aan arbeidsparticipatie.

waarschijnlijk versterkt worden door de toenemende vraag naar arbeidskrachten in de zorg (zij het iets verlicht door de dalende vraag in het onderwijs en andere diensten die zich met jongeren bezighouden). Daardoor zullen sommige bedrijven wegtrekken naar elders, en zal de economische structuur van de regio verschralen.

Die verschraling zal leiden tot toenemende *leegstand op bedrijventerreinen* (Derks et al., 2006) en kantoorgebouwen. De vooruitzichten op de markten voor deze typen vastgoed zijn toch al ongunstig: in 2010 stond landelijk 13% van alle kantoren leeg, en voor de nabije toekomst wordt een daling van de vraag verwacht (Bak, 2010). Voor leegstand op bedrijventerreinen is het moeilijker om cijfers te geven, maar de leegstand daar ligt tussen 5,5 en 11% (NVM, 2011). Overigens is krimp ook in dit geval slechts één van de factoren die invloed hebben op leegstand, en in de krimpregio's is die op dit moment niet erger dan elders. Dat is wel het geval voor de leegstand van winkels, waarvoor gegevens per provincie beschikbaar zijn: eind 2011 hadden Limburg en Zeeland de hoogste percentages leegstand, met Groningen op de vierde plaats (Locatus). Behalve de ruimtelijke gevolgen (leegstand) kan deze verschraling van de economische structuur ook sociale gevolgen hebben. Voor hoog opgeleide mensen, wier partners meestal ook hoog opgeleid zijn en ook willen werken, is juist een gevarieerd aanbod van werkgelegenheid belangrijk, en dat zullen de krimpregio's steeds minder kunnen bieden. Daardoor zal de neiging van deze groep om naar grootstedelijke regio's als de Randstad, Twente en de Noord-Brabantse stedengordel te trekken waarschijnlijk groter worden. Een sector als toerisme, die het wel goed blijft doen, heeft juist vooral behoefte aan laag opgeleiden.

Zeer voelbaar zullen de gevolgen zijn voor de betrokken *lokale overheden*. Gemeenten hebben lange tijd hun plannen gebaseerd op de verwachting van groei. Gemeenten zijn ten dele financieel afhankelijk van de verkoop van grond voor woningbouw. In krimpgebieden kan dat nu niet meer, en de ontkenning daarvan kan leiden tot onderlinge concurrentie tussen gemeenten die hopen de buren af te troeven en zelf te blijven groeien (Pellenbarg en Embregts, 2009). Dergelijk beleid brengt grote risico's van kapitaalverlies met zich mee.

Een groot probleem voor overheden ligt in de financiering: het in stand houden van ruimtelijke kwaliteit zal vaak sloop van leegstaande gebouwen noodzakelijk maken, om daarna het betreffende gebied opnieuw in te richten. Dit kost geld, terwijl de uitkering uit het Gemeentefonds juist zal dalen - die is immers op het aantal inwoners gebaseerd. Bovendien nemen de eigen inkomsten van de gemeenten ook vaak af, als gevolg van de daling van huizenprijzen die weer doorwerkt in de belasting op onroerend goed. Behalve de noodzaak van sloop kunnen ook nog andere kosten optreden: zo kan krimp leiden tot een relatieve

stijging van het aantal kansarmen, die de sociale lasten zal verhogen. Ten slotte kan sprake zijn van kostenremanentie: de omzet van dienstverlening daalt door een kleinere bevolking, maar het duurt enige tijd voordat de kosten hieraan aangepast worden (Raad voor het Openbaar Bestuur/Raad voor de financiële verhoudingen, 2008).

Samenvattend

De negatieve gevolgen van krimp zijn vooral leegstand en daarmee samenhangende financiële problemen van zowel eigenaren als lokale overheden. Deze leegstand zal zich het eerst op de vastgoedmarkt voor bedrijven voordoen, en pas in het volgende decennium ook op de woningmarkt - tenminste voor de krimpregio's in het algemeen. In het volgende hoofdstuk kijken we naar de specifieke situatie van individuele regio's en de deelgebieden daarbinnen. Verschraling van de economische structuur en daling van sociale cohesie zijn daarnaast ook mogelijke problemen. De daling van het voorzieningenniveau heeft minder te maken met krimp dan met schaalvergroting, behalve waar het voorzieningen specifiek voor jongeren betreft.

Zoals aan het begin van deze paragraaf werd gesteld, biedt krimp ook kansen, vooral op het gebied van ruimtelijke kwaliteit. Echter, die kansen zijn kleiner dan gedacht. Ten eerste wordt de vraag naar ruimte (voor wonen en voor mobiliteit) sterker beïnvloed door de welvaartsstijging (en in het geval van woonruimte ook door kleiner wordende huishoudens) dan door het aantal mensen. Ten tweede is het bijna altijd bebouwde grond die vrijkomt en die is niet gemakkelijk om te zetten in een groene bestemming. Wel zal de ruimtedruk iets afnemen, wat de grondprijzen zal drukken en daardoor ruimere mogelijkheden schept voor het behoud van ruimte voor groene bestemmingen.

2.4 Wat doet de overheid?

Krimp op lokaal en regionaal niveau is uiteraard in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van lagere overheden. Sinds het vraagstuk op de nationale politieke agenda terecht is gekomen houdt ook het rijk zich er intensief mee bezig - in de eerste plaats het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Echter, zoals de betrokken minister de Kamer op 15 februari 2011 meedeelde, blijft de regierol op dit terrein in handen van de provincies (IPO, 2011). Het rijk zou slechts een faciliterende en ondersteunende rol moeten spelen; financiële ondersteuning lijkt daarvan geen deel uit te maken. De financiering van maatregelen om de negatieve gevolgen van krimp op te vangen zal dan ook

voornamelijk uit de bestaande Gemeente- en Provinciefondsen moeten komen, bijvoorbeeld door middel van een aangepaste verdeelsleutel of een speciaal fonds voor krimpgebieden dat uit de genoemde fondsen zou moeten worden gevuld.

Gemeenten krijgen het eerst te maken met krimp. De eerste reactie is vaak om krimp te bestrijden, bijvoorbeeld met extra woningbouw om mensen aan te trekken of het ontwikkelen van bedrijventerreinen om de werkgelegenheid te bevorderen. In alle drie de krimpregio's zijn hiervan voorbeelden te vinden. Geleidelijk aan wint echter het besef veld dat het beter is om het krimpproces niet tegen te gaan, maar alleen de negatieve gevolgen ervan zo veel mogelijk te mitigeren en gebruik te maken van de kansen die krimp biedt (Verwest et al., 2009). Hiertoe wordt in diverse gemeenten in Zuid-Limburg en Noordoost-Groningen gerichte sloop toegepast.

De rol van provincies is in de eerste plaats die van regie: ze houden zich bezig met vraagstukken die zich op bovenlokaal niveau voordoen (zoals krimp in de krimp- en anticipeerregio's), ze oefenen toezicht uit op de gemeentelijke financiën, en ze hebben een coördinerende rol in de ruimtelijke ordening. In het volgende hoofdstuk gaan we in op initiatieven van de provincies waarin de krimpregio's zich bevinden.

In samenwerking met het rijk is een Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling opgesteld (Rijk/VNG/IPO, 2009). Dit vormt de basis voor het beleid, zowel op nationaal als op regionaal niveau. Het op peil houden van de leefbaarheid is de belangrijkste doelstelling van dit plan. Het huidige kabinet wil echter, met het oog op dat doel, meer nadruk leggen op economische vitaliteit zij het nog altijd in dienst van de leefbaarheid (Rijk/VNG/IPO 2011). De hoofdlijnen van het beleid zijn:

- aanpassing van woningvoorraad en voorzieningen aan een krimpende bevolking met een andere leeftijdsopbouw;
- aanpassing van de economie aan de nieuwe situatie; dit ziet het kabinet als een opgave op regionaal niveau, waarin betrokken burgers, het maatschappelijk middenveld en bedrijven samenwerken met de overheid;
- gebruik maken van de kansen die krimp biedt: meer natuur, meer ruimtelijke kwaliteit, en betere kwaliteit van de woningvoorraad. Hiervoor moet ruimte gegeven worden aan initiatieven van burgers en bedrijven.
- meer doorzettingsmacht in het bestuur door gezamenlijk optrekken van de drie bestuurslagen (waterschappen even niet meegerekend).

Het eerder geciteerde voortgangsrapport (Rijk/VNG/IPO 2011) geeft een duidelijk beeld van de veelheid van activiteiten die momenteel ontplooid worden

om de gevolgen van krimp zo goed mogelijk op te vangen. Voor dit rapport is vooral van belang wat het beleid te zeggen heeft op de punten economische vitaliteit en verbetering van de ruimtelijke kwaliteit - de twee terreinen waar landbouw en recreatie het meest te bieden hebben.

Wat betreft de versterking van economische vitaliteit is het aanbod van concrete ideeën vooralsnog beperkt. De Sociaal-Economische Raad (SER) wijst er in zijn advies wel op dat met name de regio's Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg een groot buitenlands achterland hebben, dat als afzetgebied voor hun producten kan dienen. Ondanks onze gemeenschappelijke markt zijn er nog steeds beperkingen op grensoverschrijdende transacties en migratie. Het verminderen daarvan zou de economische vitaliteit van die regio's ten goede komen (SER, 2011:18). Verder verwacht de Raad het nodige van vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen waarin ruimhartig alternatieve kleinschalige bedrijvigheid zou moeten worden toegestaan (ibid.:70).

3 De drie regio's

In paragraaf 2.1 werd gesteld dat krimp een meerdimensionaal verschijnsel is, waarvan bevolkingsdaling slechts één aspect is. In paragraaf 2.2 bekeken we in welke mate bevolkingsdaling als zodanig voorkomt in de drie krimpregio's in vergelijking met andere regio's, en ook hoe de leeftijdsopbouw in de krimpregio's verandert. In de beide volgende paragrafen vergelijken we de krimpregio's naar economische vitaliteit en leefbaarheid, voordat we de problematiek per regio meer in detail beschrijven.

3.1 Economische vitaliteit

Een van die economische aspecten van krimp is het wegtrekken van hoog opgeleiden. Over de beroepsbevolking naar opleidingsniveau geeft het CBS alleen landelijke cijfers, maar er zijn wel andere gegevens beschikbaar die een beeld kunnen geven van de economische situatie in het algemeen. In tabel 3.1 zien we dat Noordoost-Groningen en in mindere mate Zuid-Limburg relatief iets armer zijn dan het gemiddelde voor Nederland (Oost-Groningen is de armste COROP-regio van Nederland, met een inkomen dat 11% onder het landelijk gemiddelde ligt). Noordoost-Groningen is haar achterstand echter wel aan het inhalen, met een bovengemiddelde economische groei. Daarentegen is Zuid-Limburg relatief aan het verarmen, terwijl Zeeuws-Vlaanderen zowel wat besteedbaar inkomen als groei betreft het de afgelopen jaren goed heeft gedaan.

Tabel 3.1	Krimp en welvaart					
Regio	Besteedbaar inkomen per persoon, 2009 ('000 euro)	Groei 2005-2009 (% per jaar)	Aantal banen per 100 inw. 20-64 jaar, 2009	Bijstandsuitkering per 1.000 huishoudens, 2009	Gem. WOZ-waarde ('000 euro), 2010	Stijging WOZ-waarde 2000-2010 (%)
Noordoost-Groningen	13,2	3,0%	53	51	164	196
Zeeuws-Vlaanderen	14,8	2,6%	67	27	173	179
Zuid-Limburg	14,3	2,3%	69	55	189	136
Totaal Nederland	14,8	2,4%	77	43	243	204

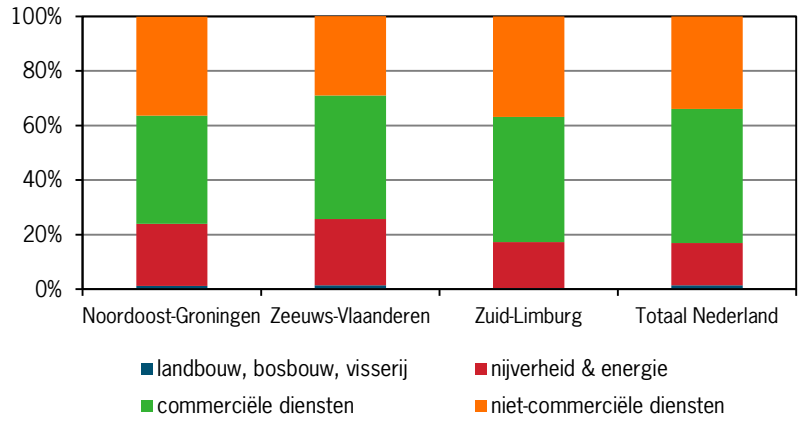
Bron: CBS-Statline, bewerking LEI.

De werkgelegenheidssituatie is in de krimpregio's duidelijk minder gunstig dan het landelijk gemiddelde, vooral in Noordoost-Groningen. Daar en in Zuid-Limburg blijkt dit ook uit het aantal bijstandsuitkeringen, maar in Zeeuws-Vlaanderen is het aantal uitkeringen juist laag. Ook de waarde van het woningbestand is lager, maar dit is op zich nog geen indicator van een lagere welvaart: huizenprijzen zijn hoger in stedelijke gebieden en vooral in de Randstad. Vandaar dat het cijfer voor Zuid-Limburg, dat sterk verstedelijkt is, ook relatief hoog is. Wel kan de lagere waarde in Noordoost-Groningen ten opzichte van het nog landelijker Zeeuws-Vlaanderen wijzen op lagere vermogens per huishouden. Misschien een betere indicator van de gevolgen van krimp is de verandering van huizenprijzen. We zien dat de prijzen in alle drie regio's iets zijn achtergebleven bij het landelijk gemiddelde; in Zuid-Limburg is deze relatieve daling verreweg het sterkst. Dit is een duidelijke aanwijzing voor een lagere ruimtedruk in deze gebieden. In Noordoost-Groningen is de stijging van huizenprijzen het minst achtergebleven bij het landelijk gemiddelde, wat mogelijk samenhangt met de relatief hoge economische groei.

Verder kan men kijken naar de economische structuur van een gebied: de verdeling van de werkgelegenheid over verschillende sectoren. De primaire sector is in Nederland zeer klein geworden, en in Zuid-Limburg is die nog kleiner dan het landelijk gemiddelde: 0,4%. Verder valt op dat in Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen de secundaire sector (die eveneens de afgelopen decennia sterk gedaald is) nog relatief sterk vertegenwoordigd is. De commerciële dienstverlening is over het algemeen het meest dynamische onderdeel van de economie, en die is in de krimpregio's wat kleiner dan in Nederland als geheel; dit geldt dan weer vooral in Noordoost-Groningen. Niet-commerciële diensten

(overheid, gezondheidszorg, onderwijs en dergelijke) zijn daar en in Zuid-Limburg juist relatief sterk vertegenwoordigd.

Figuur 3.1 **Economische structuur, 2009**



Bron: CBS-Statline.

3.2 Leefbaarheid

Een belangrijk en meetbaar aspect van leefbaarheid is de afstand tot voorzieningen. Hiervoor zijn gegevens te vinden in de Monitor Agenda Vitaal Platteland (Agricola et al., 2011). Hierin zijn twee verzorgingsmaatstaven gemeten:

- De situatie met betrekking tot vijf lokale basisvoorzieningen, te weten huisartsenpost, postkantoor, basisschool, winkel met dagelijks aanbod en bediening per openbaar vervoer (deze laatste gemeten op een werkdag tussen 9:00 en 16:00 uur). Per postcodegebied is per voorziening de hemelsbrede afstand bepaald tot het dichtstbijzijnde postcodegebied met de desbetreffende voorziening. Rekening houdend met het aantal inwoners per postcodegebied is op basis van deze afstanden per regio een gemiddelde afstand naar een basisvoorziening bepaald.
- Twee bovenlokale voorzieningen: ziekenhuizen en middelbare scholen (vwo). Deze worden geacht niet binnen het eigen postcodegebied, maar wel op redelijke afstand binnen de regio beschikbaar te zijn.

De tabellen 3.2 t/m 3.5 tonen de resultaten van deze metingen, met als bron Agricola et al., 2011. Opgemerkt dient te worden dat de steden hier niet worden gedefinieerd naar gemeente, maar naar de mate van stedelijkheid per postcodegebied. In de krimpregio's zijn als steden aangemerkt Delfzijl, Winschoten, Veendam en Stadskanaal (Noordoost-Groningen), Terneuzen (Zeeuws-Vlaanderen), en Maastricht, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Hoensbroek, Brunssum, Sittard, Geleen en Beek (Zuid-Limburg).

Tabel 3.2 **Gemiddeld aantal lokale basisvoorzieningen in het eigen postcodegebied**

	Stad	Platteland
N.O.-Groningen	4.5	4.1
Zeeuws-Vlaanderen	4.0	4.4
Zuid-Limburg	4.7	4.6
Nederland	4.5	4.5

Tabel 3.3 **Gemiddelde afstand (m) naar een van de 5 lokale basisvoorzieningen**

	Stad	Platteland
N.O.-Groningen	137	446
Zeeuws-Vlaanderen	270	450
Zuid-Limburg	93	167
Nederland	87	268

Tabel 3.4 **Gemiddelde afstand (m) naar een ziekenhuis en school voor vwo**

	Stad	Platteland
N.O.-Groningen	2.251	6.010
Zeeuws-Vlaanderen	1.249	6.831
Zuid-Limburg	2.100	4.599
Nederland	2.059	6.531

Tabel 3.5	Gemiddelde afstand (m) naar 1 van de 7 basisvoorzieningen	
	Stad	**Platteland**
N.O.-Groningen	722	1.972
Zeeuws-Vlaanderen	511	2.204
Zuid-Limburg	653	1.410
Nederland	659	2.057

In de lokale basisvoorzieningen wordt het platteland niet noodzakelijkerwijs slechter bediend dan de stad, zoals de cijfers in tabel 3.2 laten zien: alleen in Noordoost-Groningen hebben de plattelanders minder voorzieningen dan de stedelingen. In Zeeuws-Vlaanderen zijn juist in de stad (Terneuzen) de lokale basisvoorzieningen niet al te best. Verder kan gesteld worden dat de situatie in Zuid-Limburg over het algemeen gunstig is, in de steden vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde en op het platteland zelfs beter dan elders in Nederland. In de beide andere krimpregio's ligt het voorzieningenniveau lager dan het gemiddelde, met name op het platteland. Uiteraard wordt dit in sterke mate beïnvloed door de bevolkingsdichtheid, tenminste op het platteland: hoe lager die is, des te meer moeite kost het om een redelijk voorzieningenniveau te garanderen. Noordoost-Groningen en vooral Zeeuws-Vlaanderen zijn relatief dunbevolkt, vooral vergeleken met het Zuid-Limburgse platteland (tabel 3.6).

Tabel 3.6	Bevolkingsdichtheid (inwoners/ha), 2009	
	Stad	**Platteland**
N.O.-Groningen	10,9	1,4
Zeeuws-Vlaanderen	14,7	1,2
Zuid-Limburg	19,7	5,0
Nederland	22,1	2,0

Agricola et al. (2011) laten ook zien dat de afstand tot de vijf lokale basisvoorzieningen (maar niet tot de regionale voorzieningen) tussen 2006 en 2009 groter is geworden in de drie krimpregio's - tenminste op het platteland, niet in de stad. Zoals gesteld in hoofdstuk 2 kan dit ten dele veroorzaakt worden door krimp, maar de schaalvergroting is waarschijnlijk een belangrijkere oorzaak. Dit wordt bevestigd doordat dezelfde ontwikkeling zich heeft voorgedaan in andere delen van Nederland: heel Noord-Nederland, Flevoland, de Kop van Noord-Holland en de Rijnmond.

3.3 Noordoost-Groningen

Zoals aangegeven in paragraaf 2.2, wijkt onze definitie van Noordoost-Groningen iets af van de krimpregio, zoals door het Rijk gedefinieerd: de gemeente Eemsmond hebben wij niet meegenomen. Dit was ingegeven door de wens om met COROP-regio's te werken, waarvoor meer gegevens beschikbaar zijn. De regio zoals hier gedefinieerd bestaat uit de beide COROP-regio's Delfzijl en Omgeving en Oost-Groningen. De eerste omvat de gemeenten Delfzijl, Appingedam en Loppersum, de tweede bestaat uit Oldambt, Menterwolde, Veendam, Pekela, Stadskanaal, Bellingwedde en Vlagtwedde. Zelfs zonder de gemeente Eemsmond is Noordoost-Groningen met 113.000 ha verreweg de grootste krimpregio. Ze is echter dunbevolkt en heeft ongeveer 200.000 inwoners.

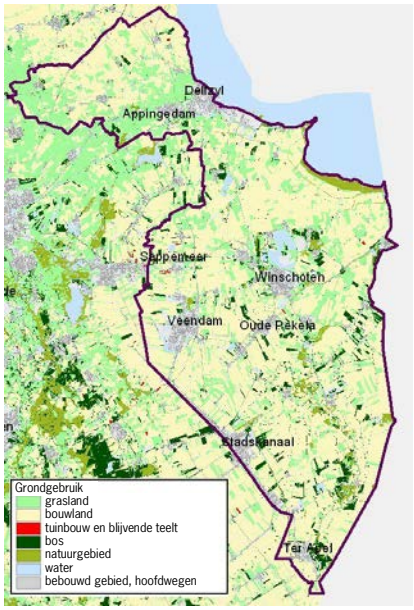
Ondanks de aanwezigheid van enkele grotere steden (Delfzijl, Stadskanaal, Veendam, Winschoten) is de regio sterk agrarisch: ruim driekwart van het grondgebied is in gebruik voor de landbouw, boven het landelijk gemiddelde (tabel 3.2 en figuur 3.2). Natuur en bebouwd gebied zijn relatief klein. Het rurale karakter blijkt ook uit de inwonerdichtheid per postcodegebied (figuur 3.2).

Tabel 3.7 Hoofdgrondgebruik Noordoost-Groningen

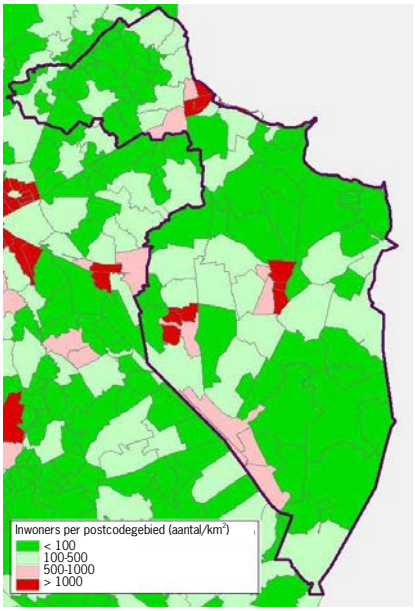
	Areaal 2009			Ontwikkeling 1995-2009		
	N.O.-Groningen		NL	N.O.-Groningen		NL
	ha	%	%	ha	%	%
Agrarisch	86.981	77	62	-3.064	-3,4	-4,4
Bos, natuur, water	10.062	9	19	+1.996	+24,7	+6,0
Bebouwing, infrastructuur	15.420	14	19	+1.068	+7,4	+10,5
Totaal	112.464	100	100	0	0	0

Bron: LNG3plus, LGN6, Alterra.

Figuur 3.2 **Grondgebruik (links) en bevolkingsdichtheid (rechts) van Noordoost-Groningen**



Bron: Alterra-Landelijk Grondgebruiksbestand Nederland (LGN6).



Bron: CBS, bewerking Alterra.

Het landschap van Noordoost-Groningen is overwegend open en grootschalig. Het deel noordelijk van de lijn Sappemeer-Winschoten is onderdeel van het noordelijk zeekleigebied. Het gebied zuidelijk van deze lijn behoort tot de Veenkoloniën en voor een kleiner deel tot het noordelijk zandgebied. Typerend voor Noordoost-Groningen is een sterke scheiding tussen de gebruiksfuncties landbouw, bos en natuur en wonen/werken. De agrarische percelen zijn met een gemiddelde van 5,2 ha bovendien relatief groot (landelijk 3,3 ha, bron: gewaspercelen, LGN6 Alterra). Het agrarisch landschap is op basis van de genoemde kenmerken te typeren als monofunctioneel met vergezichten en rust en ruimte als bijzondere gebiedskwaliteiten. Opvallend is verder dat er veel graan wordt verbouwd: ongeveer een derde van het landbouwareaal in Noordoost-Groningen bestaat uit granen.

Het landbouwareaal krimpt geleidelijk, langzamer dan gemiddeld in Nederland; dit wijst op een tamelijk robuuste agrarische sector. Opvallend is een vrij sterke toename van zowel bos en natuur als water. De aanleg van Blauwestad noordelijk van Winschoten lijkt daarvoor de belangrijkste oorzaak. De relatieve

toename aan bebouwing en infrastructuur ligt ruim onder de landelijke trend, ongetwijfeld een gevolg van bevolkingsdaling.

Al lange tijd blijft de bevolkingsgroei in deze regio achter bij het gemiddelde voor Nederland. Voor de regio Noord-Groningen werd al in de jaren vijftig onderzoek gedaan naar bevolkingskrimp. In die tijd was er in dat gebied (dat deels overlapt met de huidige krimpregio) een dermate groot vertrekoverschot dat men vreesde voor de leefbaarheid (www.bedreigdbestaan.nl). Het ging toen om de toekomst van de dorpen. Tegenwoordig concentreert de problematiek zich in de grootste stad, Delfzijl. Daar hoopte men in de jaren zestig en zeventig grootschalige industriële ontwikkeling van de grond te krijgen met de aanleg van de Eemshaven. Die ontwikkeling is echter nooit een succes geworden. Weliswaar wordt er in het havengebied nog steeds gebouwd, maar veel werknemers komen van buiten de regio. De krimp is in Delfzijl dan ook het sterkst: het inwonertal is sinds 1998 van 37.000 naar 27.000 gedaald. In die plaats zijn in dezelfde periode 2.500 woningen gesloopt, waardoor er 'gaten' in de bebouwing zijn gevallen.

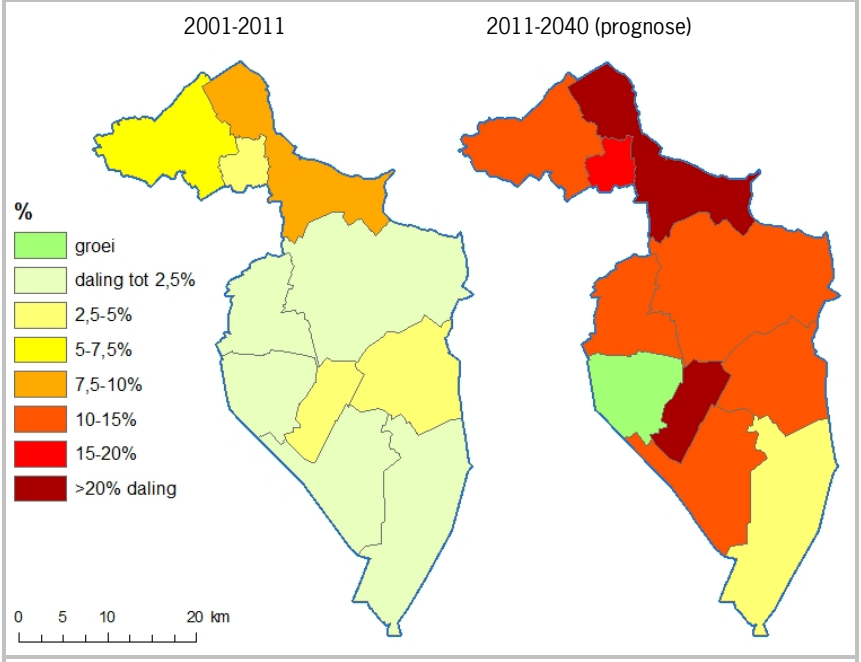
Ook Oost-Groningen (de Veenkoloniën en Westerwolde) kampt al lange tijd met achterblijvende economische en demografische groei. In de Veenkoloniën stond dit vooral in verband met de achteruitgang van de werkgelegenheid door mechanisatie in de landbouw en door de sluiting van de strokartonfabrieken, naast aardappelmeel de belangrijkste industrie in het gebied. In recente tijd is getracht de economie van Noordoost-Groningen aan te jagen met het project Blauwestad, waarin hoogwaardige woningbouw rond een kunstmatig meer met natuurgebied een stimulans moest vormen voor het omliggende gebied. Ook daar is het resultaat tot nu toe niet bemoedigend.

Hoewel de regio dus al lange tijd als probleemgebied wordt gezien, is het achterblijven van de bevolkingsgroei pas sinds 2003 overgegaan in een absolute daling - tenminste voor de regio als geheel. Sinds die tijd is de bevolking met zo'n 7.000 inwoners gekrompen. Naar verwachting zal de krimp de komende decennia minder dramatisch zijn, maar toch moet rekening worden gehouden met een verdere daling met 19.000 tot 2040, ofwel bijna 10% van de huidige bevolking. Bovendien wordt de samenstelling van de bevolking naar leeftijd minder gunstig: de aantallen werkenden en vooral jongeren nemen af, terwijl het aantal ouderen sterk zal toenemen: van 19% naar 29% van de bevolking.

Zoals figuur 3.3 laat zien, doet de krimp zich momenteel vooral voor in de regio Delfzijl en Omgeving, veel minder in Oost-Groningen; volgens de prognose zal echter de bevolking ook daar sterk gaan dalen, behalve merkwaardig genoeg in de gemeente Veendam. Aan voorspellingen voor specifieke gemeenten moet overigens niet al te veel waarde worden gehecht, maar ook andere prog-

noses voorzien voor het zuidelijke deel van de regio (Veendam, Stadskanaal en Vlagtwedde) minder dramatische bevolkingsdaling dan voor het gebied rond Delfzijl.

Figuur 3.3 **Bevolkingsontwikkeling in Noordoost-Groningen**



Bron: Data CBS-Statline, bewerking LEI.

3.3.1 Regionale initiatieven

Voor elk van de drie regio's is in 2009 een rapport opgesteld door het zogenoemde Topteam Krimp (Dijkstal en Mans, 2009, 2009a en 2009b). De provincie Groningen heeft mede op basis van de adviezen van het topteam een Provinciaal Actieplan Bevolkingsdaling opgesteld (Provincie Groningen, 2010). Vooraan staat de bewustwording om het beleid (ook dat van gemeenten) af te stemmen op de realiteit van krimp. Verder worden woon- en leefbaarheidsplannen voor de krimpregio's binnen de provincie opgesteld; zijn er experimenten opgezet voor het uittesten van diverse nieuwe beleidsacties zoals het opknappen van woningen, het handhaven van een goede kwaliteit in het basisonderwijs, de instandhouding van zorgvoorzieningen en de herbestemming van gesloopte woongebieden. Ook wordt samenwerking gezocht met andere regio's zowel in

Nederland als in andere landen[1] om van elkaars ervaringen te leren. Op verschillende manieren wordt gestreefd naar de ontwikkeling van kennis op het terrein van krimp, bijvoorbeeld in het Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland, waarin de drie provincies samenwerken met kennisinstellingen als de Groningse universiteit, het demografisch instituut NIDI en de Waddenacademie.

Niet iedereen aanvaardt de onvermijdelijkheid van krimp. Het bedrijvennetwerk Top of Holland (www.bedrijfsnetwerk-topofholland.nl) streeft naar het bevorderen van ondernemerschap en succesvolle verdienmodellen voor de lange termijn. Ook de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij (NOM) speelt op dit terrein een rol; hierin werken de drie noordelijke provincies samen met het ministerie van EL&I bij het ondersteunen van investeringen in het noorden. Uiteraard is het werk van de NOM momenteel vooral gericht op de topsectoren waaraan het ministerie zoveel belang hecht (www.nom.nl). Voor de NOM zijn dat dan water, energie, chemie en agro-food. Grote projecten in de regio Noordoost-Groningen zijn vooral gericht op het thema energie, dat gestalte heeft gekregen in het publiek-private netwerk Energy Valley (www.energyvalley.nl).

3.4 Zeeuws-Vlaanderen

Meer nog dan Noordoost-Groningen is Zeeuws-Vlaanderen een landelijke regio: de dunstbevolkte van de drie, met Terneuzen als enige grotere stad. De regio is kleiner dan Noordoost-Groningen, zowel in oppervlak (73.000 ha) als in bevolking (107.000). Zoals uit tabel 3.1 duidelijk blijkt, is Zeeuws-Vlaanderen de meest welvarende van de drie krimpregio's, en het is ook de regio die het minst krimpt. Toerisme is er belangrijk, vooral aan de Noordzeekust; en, hoewel Zeeuws-Vlaanderen enigszins geïsoleerd ligt ten opzichte van de rest van Nederland, is het sterk verbonden met de nabije Belgische steden Antwerpen, Gent en Brugge. Na diverse gemeentelijke herindelingen bestaat de regio uit de drie gemeenten Sluis, Terneuzen en Hulst.

Naar economische structuur zijn er vrij grote verschillen tussen het sterk toeristische westen (onderdeel van het nationaal landschap Zuidwest-Zeeland), de industriële Kanaalzone met Terneuzen in het midden, en het meer agrarische oosten. Het oostelijk deel trekt ook toeristen, dankzij trekpleisters als de vestingstad Hulst en het Verdronken Land van Saaftinghe (figuur 3.4).

[1] Een voorbeeld is het Interregproject DC-NOISE (Demographic Change - New Opportunities in Shrinking Europe), waaraan ook Zeeland deelneemt.

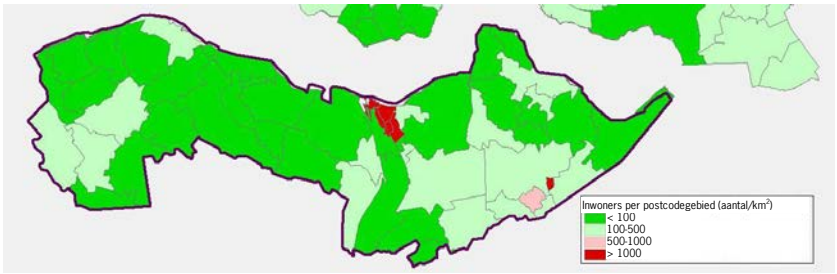
De landschapstypen volgen eerder een noord-zuidverdeling: de kuststrook, het poldergebied daarachter en het overgangsgebied naar het zuidelijk gelegen dekzandgebied op de grens met België. Het landschap van het poldergebied (jonge zeekleipolders) is net als dat van Noordoost-Groningen overwegend open en grootschalig met een vrij sterke scheiding tussen de gebruiksfuncties landbouw, bos en natuur en wonen/werken. De polders hebben een regelmatige verkaveling met relatief grote percelen (gemiddeld 5,7 ha, tegen landelijk 3,3 ha, bron: gewaspercelen, LGN6 Alterra).

Figuur 3.4 **Grondgebruik Zeeuws-Vlaanderen**



Bron: Alterra-Landelijk Grondgebruiksbestand Nederland (LGN6).

Figuur 3.5 **Bevolkingsdichtheid Zeeuws-Vlaanderen**



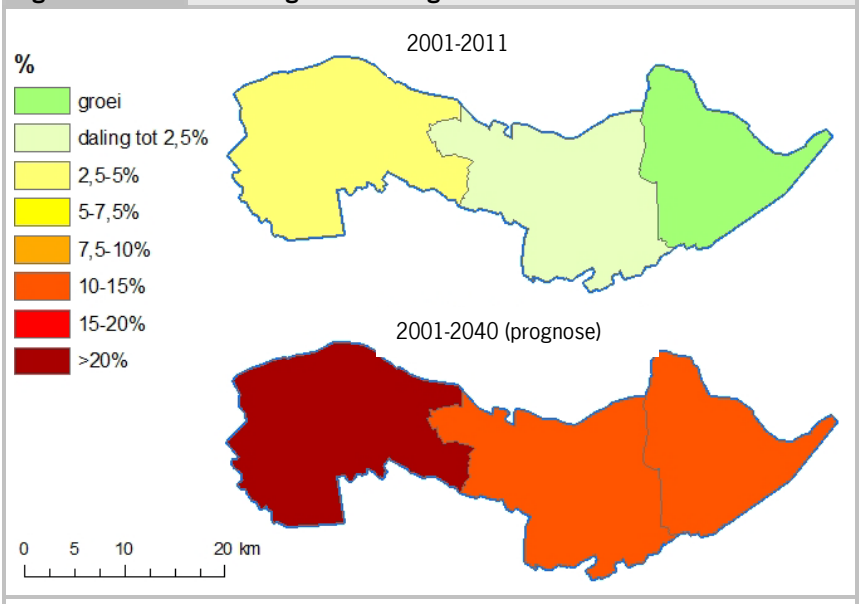
Bron: CBS, bewerking Alterra.

Het aandeel van de landbouw in het totale grondgebruik is in Zeeuws-Vlaanderen nog groter dan in Groningen (tabel 3.3), en het landbouwareaal neemt slechts langzaam af. Het areaal natuur is klein, maar is de laatste jaren sterk toegenomen - meer dan de bebouwing, die echter ook vrij sterk is gegroeid. Zeeuws-Vlaanderen heeft dan ook minder krimp ondergaan dan Noordoost-Groningen.

Tabel 3.8	Hoofdgrondgebruik Zeeuws-Vlaanderen					
	Areaal 2009			Ontwikkeling 1995-2008		
	Zeeuws-Vlaanderen		NL	Zeeuws-Vlaanderen		NL
	ha	%	%	ha	%	%
Agrarisch	59.168	81	62	-1.854	-3,0	-4,4
Bos, natuur, water	5.007	7	19	+1.026	+25,8	+6,0
Bebouwing, infra	8.941	12	19	+826	+10,2	+10,5
Totaal	73.116	100	100	0		0
Bron: Lgn3 plus, LGN 6; Alterra.						

De bevolking van Zeeuws-Vlaanderen daalt sinds 2003, zij het slechts zeer licht - met enkele honderden inwoners. Echter, naar verwachting zal de komende decennia een vrij aanzienlijke krimp plaatsvinden: met 12.000 tot 2040, ofwel 11% van de bevolking (prognose CBS). Bovendien wordt de samenstelling van de bevolking naar leeftijd minder gunstig voor de economische vitaliteit: de aantallen werkenden en vooral jongeren nemen af, terwijl het aantal ouderen sterk zal toenemen: van 21% naar 30% van de bevolking. Zowel in het recente verleden als in de prognose is de krimp het sterkst in het westelijk deel (de gemeente Sluis, zie figuur 3.6).

Figuur 3.6 **Bevolkingsontwikkeling in Zeeuws-Vlaanderen**



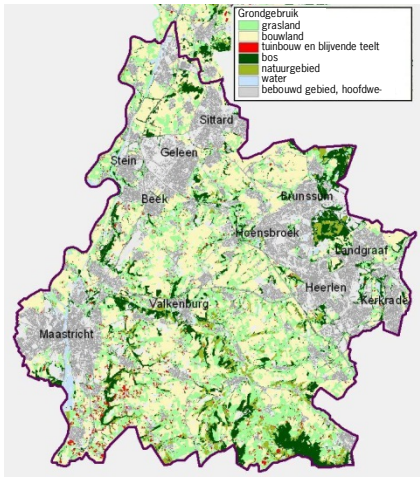
Bron: data CBS-Statline, bewerking LEI.

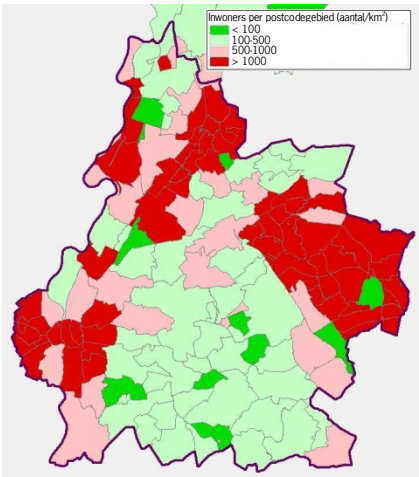
3.5 Zuid-Limburg

Veel meer dan de beide andere regio's is Zuid-Limburg een stedelijk gebied (figuur 3.7). In oppervlak is het de kleinste van de drie regio's (66.000 ha), maar in bevolking verreweg de grootste, met ruim 600.000 inwoners verdeeld over 19 gemeenten. Evenals Noordoost-Groningen is het een relatief arme regio met bovendien een achterblijvende economische groei, zodat de kloof langzaam groter wordt. In het oostelijk deel van de regio waren de steenkoolmijnen de basis van de economie, en de sluiting van die mijnen in de jaren 1967-1974 haalde die basis onderuit. Hoewel het gelukt is de regionale economie te herstructureren is het welvaartsniveau nog altijd lager dan in de rest van Nederland, terwijl het ten tijde van de mijnbouw juist een zeer welvarend gebied was, dat migranten aantrok uit armere delen van het land. Geheel anders is de situatie in het westelijke deel, waar de mijnbouw minder invloed heeft gehad. Hier ligt het meer landelijke en toeristische heuvelland, evenals de stad Maastricht. Zuid-Limburg ligt ingebed tussen stedelijke gebieden in Duitsland (Aken) en België (Luik en omgeving). Officieel geldt alleen het oostelijk deel (Parkstad) als krimpregio, hoewel ook in het westen lichte krimp optreedt, zoals figuur 3.8 laat zien.

Parkstad Limburg is een bestuurlijke samenwerkingsvorm tussen acht gemeenten, die overigens slechts gedeeltelijk samenvalt met de mijnstreek.

Figuur 3.7 **Grondgebruik (links) en inwonerdichtheid per 4-positie-postcodegebied krimpregio Zuid-Limburg**





Bron: Alterra-Landelijk Grondgebruiksbestand Nederland (LGN6).

Bron: CBS, bewerking Alterra.

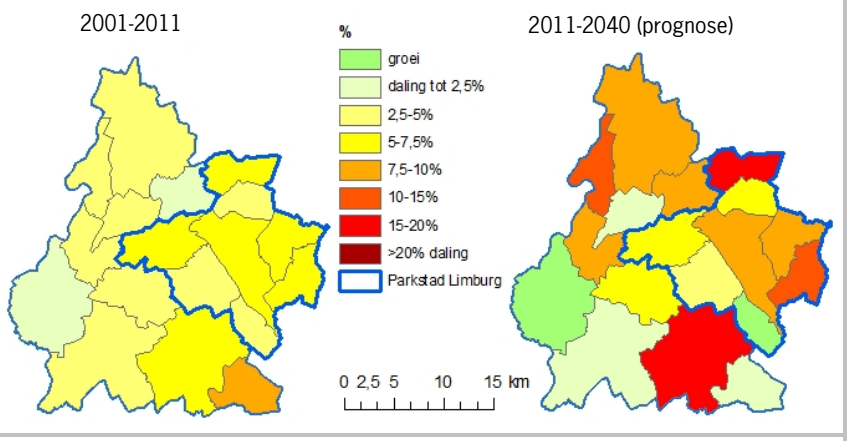
Ook uit tabel 3.4 blijkt het stedelijke karakter van Zuid-Limburg: 35% van het gebied is verhard, bijna het dubbele van het gemiddelde in Nederland. Het aandeel in agrarisch gebruik ligt met 55% onder het landelijk gemiddelde. In vergelijking met de andere krimpgebieden is de landbouwgrond bovendien meer verweven met natuur, vooral in de beekdalen. Het reliëf van het gebied ten slotte is uniek voor Nederland. Het centrale (rurale) deel van het gebied is aangewezen als nationaal landschap Heuvelland. Vergeleken met de beide andere krimpregio's neemt het landbouwareaal vrij snel af, grotendeels ten bate van verdere bebouwing. De groei van de bebouwing blijft niettemin achter bij het landelijk gemiddelde. De toename van het areaal natuur is relatief gering.

Tabel 3.9	Hoofdgrondgebruik Zuid-Limburg					
	Areaal 2009			Ontwikkeling 1995-2008		
	Zuid-Limburg		NL	Zuid-Limburg		NL
	Abs.	%	%	Abs.	%	%
Agrarisch	36.539	55	62	-1582	-4,3	-4,4
Bos, natuur, water	6.300	10	19	+350	+5,6	+6,0
Bebouwing, infrastructuur	23.050	35	19	+1232	+5,3	+10,5
Totaal	65.890	100	100	0	-4,3[1]	0
Bron: LNG3plus, LGN6, Alterra.						

Al sinds de mijnsluitingen blijft de bevolkingsgroei in Zuid-Limburg achter bij het landelijk gemiddelde. Sinds 1998 is er ook een absolute bevolkingsdaling, met in totaal 6% ofwel 42.000 inwoners tot 2011. Voor de periode tot 2040 wordt een verdere krimp met nog eens 8% verwacht, in absolute cijfers een verlies van 49.000 mensen. Alleen voor Maastricht (dat in recente jaren haar bevolking licht heeft zien dalen) verwacht men groei. Bovendien wordt de samenstelling van de bevolking naar leeftijd minder gunstig: het aantal mensen in de werkende leeftijd daalt, het aantal jongeren nog sterker, terwijl het aantal ouderen juist stijgt: van 20% nu naar 28% in 2040. Deze cijfers steken ongunstig af bij de rest van Nederland.

[1] Het totale areaal van de regio is iets kleiner geworden, doordat de gemeente Susteren in 2003 is opgeheven, en het gebied verplaatst naar de regio Midden-Limburg.

Figuur 3.8 **Bevolkingsontwikkeling in Zuid-Limburg**



Bron: Data CBS-Statline, bewerking LEI.

3.5.1 Regionale initiatieven

Ook voor Parkstad Limburg heeft het Topteam Krimp een advies uitgebracht (Dijkstal en Mans, 2009b). Hierin wordt onder andere met klem gewaarschuwd tegen het ondernemen van nieuwe woningbouwprojecten. Vervolgens hebben Gedeputeerde Staten nog een adviescommissie ingesteld, nu om te adviseren over een strategie voor Limburg als geheel: de commissie-Deetman, die in begin 2011 haar rapport uitbracht (Deetman et al., 2011). De hoofdlijn van dat advies is het creëren van ruimte, zowel in de fysieke zin als in de zin van het verruimen van regels om innovatie mogelijk te maken.

Inmiddels heeft Parkstad Limburg een intergemeentelijke structuurvisie (Parkstad Limburg, 2009) en een regionaal actieplan bevolkingsdaling opgesteld (Parkstad Limburg, 2010). Essentiële punten in deze plannen zijn het inzetten op medische technologie (het bedrijventerrein Avantis) en energie, de verbetering van ruimtelijke kwaliteit zowel in het landelijk gebied (onder andere door het aanleggen van plassen in het zandgroevengebied, het verbinden van verschillende natuurgebieden in het oostelijk deel van de regio en over de Duitse grens, en het ontwikkelen van diverse nieuwe attracties) als in de steden (door herstructurering). Gestreefd wordt naar een duidelijk contrast tussen stad en land: het groen meer groen en het rood meer rood; dit betekent het tegenhouden van stedelijke ontwikkelingen in het groen.

Wat betreft wonen wordt weliswaar gestreefd naar het slopen van ruim 13.000 woningen tot 2020, maar ruim de helft daarvan moet door nieuwe woningen vervangen worden. Nog eens bijna 13.000 woningen moeten aangepast worden, en 2.400 nieuwe woningen worden aan de voorraad toegevoegd (Parkstad Limburg, 2010:19); de nettovoorraad zou dan met bijna 4.000 dalen - ongeveer 3% van de totale voorraad in 2011. De herstructurering van woonwijken moet ook bijdragen aan betere voorzieningen voor ouderen. De leegvallende gebieden (die ontstaan niet alleen door sloop van woningen, maar ook door sluiting van scholen, winkels en andere voorzieningen) wil men veranderen in openbaar groen, waarmee hopelijk ook de waarde van vastgoed zal stijgen en daarmee een gevaarlijk gevolg van krimp wordt tegengaan. Ook wordt gedacht aan stadslandbouw. Voor de economische versterking van het gebied denkt men vooral aan verbetering van de infrastructuur (de Parkstadring). Door verbetering van de mobiliteit hoopt men ook de vermindering van het aantal voorzieningen te compenseren.

4 De landbouwsector

In dit hoofdstuk behandelen we eerst de landbouwstructuur in de drie regio's, waarbij we laten zien hoe sterk deze per regio verschilt. Vervolgens worden ook de toeleverende en afnemende bedrijven (de keten) kort beschreven, en ook wordt enige aandacht gewijd aan de grondmarkt. Deze is vooral van belang omdat veelal verondersteld wordt dat krimp leidt tot minder ruimtedruk en dus lagere grondprijzen, wat kansen biedt voor de landbouw. In de laatste paragraaf worden de volgende onderzoeksvragen beantwoord: wat zijn de bedreigingen en de kansen die krimp biedt voor de landbouwsector, en omgekeerd: welke mogelijkheden biedt de landbouwsector voor het mitigeren van de krimpproblematiek?

4.1 Noordoost-Groningen

4.1.1 Agrarische structuur

De landbouwtelling van 2009 geeft voor de regio Noordoost-Groningen een totaal van 1.372 agrarische bedrijven: 54% zijn akkerbouwbedrijven en 38% grondgebonden veehouderij. Intensieve veehouderij en tuinbouw maken slechts een klein deel van de bedrijven uit (tabel 4. 2). Akkerbouw en melkveehouderij bepalen samen ruim driekwart van de totale productieomvang.

Tabel 4.1 laat het ruimtebeslag van de landbouw zien. Meer nog dan naar aantal bedrijven is de akkerbouw de belangrijkste deelsector, hoewel het areaal betrekkelijk sterk achteruit is gegaan. Bij de grondgebonden veeteelt is de melkveehouderij het grootst, en het valt op dat de kleinere deelsectoren zwak vertegenwoordigd zijn en ook niet toenemen. Vaak zijn dit gestopte melkveehouders, die nog op kleine schaal schapen, vleesvee of schapen houden. Dit komt in Noordoost-Groningen blijkbaar minder voor. De melkveehouderij heeft aan areaal gewonnen, ten koste van de akkerbouw. Vermoedelijk komt dit door de vestiging van uitgekochte melkveehouders van elders in het land. Verder is er enige toestroom van tuinders, meestal boomkwekers en bollentelers.

Tabel 4.1	Landbouwareaal per deelsector, Noordoost-Groningen					
	Areaal 2009			Verschil 1999-2009		
	N.O.-Groningen		NL	N.O.-Groningen		NL
	ha	%	%	ha	%	%
Akkerbouw	51.225	67	29	-4.787	-9	-7
Melkveehouderij	17.604	23	45	+2.726	+18	-5
Overige graasdierhouderij	6.308	8	16	-671	-10	+1
Intensieve veehouderij	844	1	5	*-185*	*-18*	-14
Blijvende teelten	526	1	2	+170	+48	+18
Vollegrondstuinbouw	337	0	3	+165	+96	+19
Glastuinbouw	36	0	1	-10	-22	-19
Totaal	76.882	100	100	-2.589	-3	-4
Bron: CBS-landbouwtellingen, bewerking Alterra.						

4.1.2 Vitaliteit van de sector

Of agrarische bedrijven kansrijk zijn voor de toekomst wordt voor een belangrijk deel bepaald door de productieomvang. Die is op zich per bedrijf niet bekend, maar de productiecapaciteit wel; deze wordt berekend in Nederlandse grootte-eenheden (nge). De belangrijkste deelsectoren (akkerbouw en melkveehouderij) hebben in Noordoost-Groningen bovengemiddeld grote bedrijven, en hetzelfde geldt ook voor de meeste andere deelsectoren (tabel 4.2). Verder zijn er relatief veel grote bedrijven (zowel naar productiecapaciteit als naar oppervlak) en weinig deeltijdbedrijven. Uit dit alles kan geconcludeerd worden dat de landbouw in Noordoost-Groningen tamelijk vitaal is.

Tabel 4.2	Bedrijfsgrootte, Noordoost-Groningen		
	N.O.-Groningen		Nederland
	Aantal bedrijven	Gemiddeld nge/bedrijf	Gemiddeld nge/bedrijf
Akkerbouw	744	85	68
Melkveehouderij	261	157	110
Overige graasdierhouderij	261	36	23
Intensieve veehouderij	52	128	113
Blijvende teelten	25	149	140
Vollegrondstuinbouw	14	136	203
Glastuinbouw	15	555	396
Totaal	1.372	98	101
	Aantal	%	%
>100 nge	497	36	30
>50 ha	629	46	15

Bron: GIAB (2009).

Deze vitaliteit blijkt ook uit het proces van schaalvergroting, dat zich overal voltrekt, maar niet altijd in hetzelfde tempo. In tabel 4.3 wordt dit proces weergegeven door de gemiddelde areaalgroei per bedrijf. Voor de meeste deelsectoren in Noordoost-Groningen lag deze groei ruim boven het landelijk gemiddelde.

Tabel 4.3	Schaalvergroting, Noordoost-Groningen			
	N.O.-Groningen		Nederland	
	Gem. ha/ bedrijf 2009	Gem. groei/ bedrijf 1999-2009	Gem. ha/ bedrijf 2009	Gem. groei/ bedrijf 1999-2009
		ha		ha
Akkerbouw	69	+12	40	+7
Melkveehouderij	67	+15	46	+14
Overige graasdierhouderij	24	-2	14	+1
Intensieve veehouderij	16	+2	11	+3
Blijvende teelten	21	+12	10	+3
Vollegrondstuinbouw	24	+12	17	+8
Glastuinbouw	2	0	3	+1
Alle bedrijven	56	+9	25	+5

Bron: GIAB (2009).

4.1.3 Invloed van nieuwe GLB-hervormingen

De aangekondigde veranderingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EU per 2014 (Jongeneel et al., 2011) hebben qua inkomen in Noordoost-Groningen vooral betekenis voor de bedrijven met een Veenkoloniaal bouwplan. Naar verwachting zullen de akkerbouwbedrijven met voornamelijk 'vrije' gewassen zoals poot- en consumptieaardappelen en uien (op het Hogeland) of met voornamelijk graan (Oldambt) hun inkomen redelijk op peil houden. Mogelijk geeft verlaging van de invoerrechten in combinatie met afschaffing van de suikerquotering nog een daling van circa 5% (Smit et al., 2011). Aangezien de melkveebedrijven in het gebied redelijk extensief zijn, zal de inkomensdaling daar ook meevallen. Bedrijven met een groot aandeel zetmeelaardappelen, met name in de Veenkoloniën, zullen wel een aanzienlijke inkomensdaling ondergaan. Naar verwachting zullen die bedrijven als reactie vooral inzetten op schaalvergroting om daarmee de kostprijs te verlagen (Zijlstra et al., 2011). Dit betekent feitelijk een versnelling van het proces dat al decennia aan de gang is en relatief weinig raakt aan het thema krimp.

In het nieuwe GLB is aandacht voor vergroening, dat wil zeggen: voor onder andere aanleg van (brede) akkerranden ('ecological focus areas') en natuurbeheer. Het is niet op voorhand duidelijk of de vergoeding c.q. beloning voor deze maatregelen zodanig gunstig zal zijn dat akkerbouwers massaal deze maatregelen zullen invoeren. Zo ja, dan zullen ze - bij goed beheer - de aantrekkelijkheid van het gebied vergroten, ook voor recreanten en toeristen. Echter, hiervoor zouden ze in zogenoemde 'maatschappelijk waardevolle gebieden' moeten vallen, en dit lijkt voor deze regio slechts in geringe mate het geval (Berkhout et al., 2010).

4.1.4 Conclusie

Noordoost-Groningen kent een relatief grootschalige landbouwsector. Akkerbouw en melkveehouderij zijn zowel landschappelijk als economisch de meest bepalende deelsectoren. Een belangrijke trend voor het gebied is een geleidelijke afname van het akkerbouwareaal, ten bate van meer melkveehouderij. Daarnaast nemen boomkwekerij en bollenteelt in enige mate toe. Het afgelopen decennium werd ook relatief veel grond uit productie genomen, vooral voor de aanleg van Blauwestad.

Voor de periode 2010-2040 wordt voor Noordoost-Groningen een afname van de bevolking verwacht met ongeveer 10% (hoofdstuk 2). Het ligt voor de hand dat als gevolg daarvan de 'ruimtedruk' verder zal afnemen. Het is niet de

verwachting dat de komende decennia op grote schaal agrarische grond van functie zal veranderen, zoals dat bij Blauwestad het geval was. Daarom wordt een relatief geringe afname van het landbouwareaal verwacht.

De economische basis van de landbouw in Noordoost-Groningen is goed, er zijn relatief veel grote bedrijven en ook de fysieke structuur (verkaveling) is zodanig dat er voor grondgebonden bedrijven nog voldoende ruimte is om op te schalen (zie ook Breman en Van Doorn, 2011). Vooral het verdwijnen van het melkquotum in 2015 biedt goede perspectieven voor de melkveehouderij. Er zijn geen aanwijzingen dat intensieve agrarische sectoren er sterk zullen groeien. Groei van (glas)tuinbouw of intensieve veehouderij lijkt vooral door logistieke beperking voor afzet en verwerking niet zeer waarschijnlijk.

Het overwegend grondgebonden karakter van de landbouw biedt goede perspectieven voor het versterken van groenblauwe diensten. Met akkerrand- en weidevogelbeheer lijkt verder uitbouwen van agrarisch natuurbeheer binnen handbereik. Ook zijn er kansen voor klimaatdiensten zoals waterretentie. De schaal van het landschap biedt ook kansen voor het opwekken van groene energie, biomassa of ruimtevragende activiteiten, zoals algenkweek, enzovoort. Een gecombineerde aanpak van kansrijke initiatieven kan ervoor zorgen dat economische ontwikkelingen in de landbouw worden gekoppeld aan het versterken van natuur, klimaatbestendigheid en de landschappelijke kwaliteiten van rust en ruimte. Het nieuwe GLB kan, mits gunstig ingevuld en passend uitgevoerd, hieraan bijdragen.

4.2 Zeeuws-Vlaanderen

4.2.1 Agrarische structuur

Zeeuws-Vlaanderen had in 2009 ruim 1.200 landbouwbedrijven met een gezamenlijk bedrijfsareaal van bijna 48.000 ha. Akkerbouwbedrijven overheersen, met een aandeel van 72%, ruim meer dan in Noordoost-Groningen. In economisch opzicht zijn daarnaast melkveehouderij en fruitteelt nog enigszins van betekenis.

De verdeling van het landbouwareaal over de sectoren staat weergegeven in tabel 4.4. Ook hier is de akkerbouw zeer dominant, maar het areaal loopt wel vrij sterk terug. Een deel hiervan is in grasland omgezet (de melkveehouderij, hoewel nog altijd klein, is aanzienlijk gegroeid), maar anders dan in Noordoost-Groningen is het grootste deel verloren gegaan voor de landbouw. Zoals we zagen in tabel 3.3 is het meeste daarvan omgezet in natuur. Omzetting in be-

bouwd gebied heeft vooral plaatsgevonden in de Kanaalzone. Overigens is inmiddels een nieuwe glastuinbouwlocatie ontwikkeld bij Terneuzen, waarin ruim 200 ha glas komt te staan (www.glastuinbouwterneuzen.nl).

Tabel 4.4 Landbouwareaal per deelsector, Zeeuws-Vlaanderen

	Areaal 2009			Verschil 1999-2009		
	Z. Vlaanderen		NL	Z. Vlaanderen		NL
	ha	%	%	ha	%	%
Akkerbouw	38.333	80	29	-4.981	-11	-7
Melkveehouderij	3.767	8	45	+1.273	+51	-5
Overige graasdierhouderij	4.404	9	16	+856	+24	+1
Intensieve veehouderij	255	1	5	+41	+19	-14
Blijvende teelten	727	2	2	+50	+7	+18
Vollegrondstuinbouw	308	1	3	+137	+81	+19
Glastuinbouw	3	0	1	-12	-80	-19
Totaal	47.796	100	100	-2.636	-5	-4

Bron: GIAB (2009).

4.2.2 Vitaliteit van de sector

De akkerbouwbedrijven in Zeeuws-Vlaanderen zijn kleiner dan in Noordoost-Groningen (tabel 4.5). De melkveebedrijven zijn echter opvallend groot. Waarschijnlijk komt dit doordat veel van deze bedrijven nog betrekkelijk nieuw zijn: ze zijn 'uitgeplaatst' uit andere delen van Nederland waar groei niet mogelijk was. De groei van de melkveehouderij in de Nederlandse akkerbouwgebieden is een duidelijke trend over het afgelopen decennium. De weinige tuinbouwbedrijven zijn relatief klein.

Op basis van de gemiddelde bedrijfsgrootte is de landbouw in Zeeuws-Vlaanderen minder vitaal dan in Noordoost-Groningen en ook minder dan gemiddeld in Nederland (Breman en Van Doorn, 2011). Dit blijkt ook uit het relatief kleine aantal grote bedrijven. Anderzijds zijn er meer deeltijdboeren. Een nuttige maatstaf is ook de toename van de gemiddelde bedrijfsgrootte als gevolg van schaalvergroting: die toename was in Zeeuws-Vlaanderen 9% over 1999-2009, vergeleken met 30% landelijk en 20% in Noordoost-Groningen.

Tabel 4.5	Bedrijfsgrootte, Zeeuws-Vlaanderen		
	Zeeuws-Vlaanderen		Nederland
	Aantal bedrijven	Gemiddeld nge/bedrijf	Gemiddeld nge/bedrijf
Akkerbouw	860	64	68
Melkveehouderij	66	149	110
Overige graasdierhouderij	204	30	23
Intensieve veehouderij	13	119	113
Blijvende teelten	45	91	140
Vollegrondstuinbouw	12	128	203
Glastuinbouw	3	138	396
Totaal	1.203	65	101
	Aantal	%	%
>100 nge	255	21	30
>50 ha	356	30	15

Bron: GIAB (2009).

De schaalvergroting in de akkerbouw heeft de laatste jaren ongeveer gelijke tred gehouden met het landelijk gemiddelde, in de melkveehouderij was dat iets groter - wegens van elders ingeplaatste bedrijven (tabel 4.6). Ook de overige graasdierbedrijven (vleesvee, schapen en paarden) zijn relatief groot en groeiend. Voor de overige sectoren valt op dat intensieve veehouderij - en vollegrondstuinbouwbedrijven gemiddeld sterk groeiden. Hun aantallen zijn echter gering en voor het gebied niet zo bepalend.

Tabel 4.6	Schaalvergroting, Zeeuws-Vlaanderen			
	Zeeuws-Vlaanderen		Nederland	
	Gem. ha/ bedrijf 2009	Gem. groei/ bedrijf 1999-2009	Gem. ha/ bedrijf 2009	Gem. groei/ bedrijf 1999-2009
		ha		ha
Akkerbouw	45	+7	40	+7
Melkveehouderij	57	+21	46	+14
Overige graasdierhouderij	22	+4	14	+1
Intensieve veehouderij	20	+10	11	+3
Blijvende teelten	16	+4	10	+3
Vollegrondstuinbouw	26	+15	17	+8
Glastuinbouw	1	0	3	+1
Totaal	40	+7	25	+5

Bron: GIAB (2009).

4.2.3 Invloed van nieuwe GLB-hervormingen

De aangekondigde veranderingen in het GLB per 2014 (Jongeneel et al., 2011) hebben qua inkomen weinig betekenis. De akkerbouwbedrijven telen veel 'vrije' gewassen zoals poot- en consumptieaardappelen en uien. Mogelijk geeft verlaging van de invoerrechten in combinatie met afschaffing van de suikerquotering nog een daling van circa 5% (Smit et al., 2011). Aangezien de melkveebedrijven in het gebied redelijk extensief zijn, zal de inkomensdaling ook daar meevallen. Net als in Noordoost-Groningen kan de aandacht voor vergroening in het nieuwe GLB onder gunstige voorwaarden bijdragen aan de aantrekkelijkheid van het gebied, ook voor recreanten en toeristen.

4.2.4 Conclusie

Zeeuws-Vlaanderen is evenals Noordoost-Groningen als een grootschalig akkerbouwgebied te betitelen. Gemiddeld genomen zijn de bedrijven echter kleiner. Zeeuws-Vlaanderen heeft echter naar verhouding meer deeltijdbedrijven en bedrijven met een neventak, vooral recreatie (zie hoofdstuk 6).

Net als in Noordoost-Groningen is er sprake van verdringing van akkerbouw door melkveehouderij (en een toename van het areaal grasland en snijmais), deze trend was het afgelopen decennium de belangrijkste verschuiving in het agrarisch grondgebruik van Zeeuws-Vlaanderen en zet de komende jaren ver-

moedelijk door. Als genoemd lijkt het verdwijnen van de melkquotering in 2015 de trend zelfs te versterken. Andere sectoren zouden mogelijk ook belangrijker kunnen worden, zoals de tuinbouw, waarvoor het gebied met relatief veel zon en de nabijheid van Breda en Antwerpen als afzetgebied, over goede randvoorwaarden lijkt te beschikken. De cijfers over het afgelopen decennium laten echter geen substantiële groei zien van het tuinbouwareaal, maar zoals gezegd komt in ieder geval de glastuinbouw momenteel tot ontwikkeling.

Of de bevolkingskrimp gevolgen heeft voor de landbouw in Zeeuws-Vlaanderen is nog maar de vraag. Het is aannemelijk dat marktontwikkelingen meer bepalend zullen zijn. De ruimtedruk op het gebied zal naar verwachting verder afnemen. De relatieve nabijheid van stedelijk centra geeft het gebied veel potentie, zowel als achterland voor recreatie, rust en ruimte als voor de teelt van versproducten.

4.3 Zuid-Limburg

4.3.1 Agrarische structuur

Zuid-Limburg had in 2009 iets minder dan 1.200 agrarische bedrijven en ruim 28.000 ha landbouwgrond. Zoals uit de beide volgende tabellen valt op te maken, verschilt de agrarische sector in deze regio sterk van die in de beide andere krimpregio's: de sector is kleiner, zowel naar areaal als naar productieomvang, en ook meer gevarieerd. Weliswaar is de akkerbouw naar areaal ook hier dominant, maar veel minder dan in Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen. De melkveehouderij neemt in Zuid-Limburg een flink deel van de landbouwgrond in beslag, en naar productiecapaciteit (gemeten in nge, zie tabel 4.8) is de melkveehouderij de belangrijkste deelsector. Naar aantal bedrijven is de overige graasdierhouderij de grootste: deze omvat hier vooral vleesvee- en paardenbedrijven. Het zijn meestal relatief kleine bedrijven, die met hun grote aantal echter toch een flink deel van het areaal in gebruik hebben. Ook de tuinbouw en blijvende teelten zijn hier relatief belangrijk: vooral fruittelers, maar ook boomkwekerijen en enkele wijngaarden zijn in deze regio te vinden. De grootte van de agrarische percelen ligt in Zuid-Limburg met 3,1 ha iets onder het landelijk gemiddelde (3,3 ha, Gewaspercelen, LGN6 Alterra).

Er zijn enkele opvallende verschuivingen in het grondgebruik over de periode 1999-2009 (tabel 4.7). De afname van het landbouwareaal was aanzienlijk hoger dan gemiddeld in Nederland. Vooral het areaal in gebruik bij melkveebedrijven nam sterk af, terwijl het areaal akkerbouw - anders dan in andere regio's - nage-

noeg gelijk bleef. Dit komt doordat veelal oudere melkveehouders grond verkopen aan akkerbouwers. Dit heeft gevolgen voor het landschap, dat grootschaliger wordt. Ook de erosie, die in een lössgebied altijd een risico is, neemt toe door de omzetting van grasland in akkers. De afname van het areaal onder melkveehouderij komt overeen met de daling van het aantal melkkoeien: 18% over de periode. Over het geheel blijkt het areaal in gebruik bij de intensievere deelsectoren afgenomen. Er is dus in Zuid-Limburg sprake van een extensivering van het agrarisch grondgebruik.

Tabel 4.7 **Landbouwareaal per deelsector, Zuid-Limburg**

	Areaal 2009			Verschil 1999-2009		
	Z. Limburg		NL	Z. Limburg		NL
	ha	%	%	ha	%	%
Akkerbouw	10.918	38	29	+10	0	-7
Melkveehouderij	7.447	26	45	-1.767	-19	-5
Overige graasdierhouderij	7.996	28	16	+66	1	+1
Intensieve veehouderij	299	1	5	-109	-27	-14
Blijvende teelten	1.656	6	2	-106	-6	+18
Vollegrondstuinbouw	67	0	3	-44	-40	+19
Glastuinbouw	1	0	1	-2	-68	-19
Totaal	28.382	100	100	-1.954	-6	-4

Bron: GIAB (2009).

4.3.2 Vitaliteit van de sector

Zuid-Limburg heeft veel kleine bedrijven, vooral in de akker- en tuinbouw (tabel 4.8). De gemiddelde bedrijfsomvang is ongeveer de helft van het landelijke cijfer, en is voor diverse deelsectoren zelfs lager dan wat nodig is om een gezin te onderhouden (zie ook Breman en Van Doorn, 2011). Alleen de veeteelt kan zich qua bedrijfsgrootte meten met het landelijk gemiddelde, wat overigens niet wegneemt dat de omvang van deze sectoren (vooral melkveehouderij) tussen 1999 en 2009 sterk is teruggelopen. Sterker dan in de andere krimpgebieden lijkt voor Zuid-Limburg marginalisering van de landbouw aan de orde, tenminste in economische zin: de landbouw blijft wel beeldbepalend voor het landelijk gebied.

Tabel 4.8	Bedrijfsgrootte, Zuid-Limburg		
	Zuid-Limburg		Nederland
	Aantal bedrijven	Gemiddeld nge/bedrijf	Gemiddeld nge/bedrijf
Akkerbouw	378	37	68
Melkveehouderij	167	105	110
Overige graasdierhouderij	421	30	23
Intensieve veehouderij	13	136	113
Blijvende teelten	173	62	140
Vollegrondstuinbouw	13	40	203
Glastuinbouw	4	22	396
Totaal	1.169	49	101
	Aantal	**%**	**%**
>100 nge	173	15	30
>50 ha	160	14	15

Bron: GIAB (2009).

Dit blijkt ook uit de mate van schaalvergroting, die over het algemeen achterblijft bij de landelijke trend (tabel 4.9). Het aantal veehouderijbedrijven nam in Zuid-Limburg overigens vrij sterk af. Het aantal deeltijdbedrijven is groot: 69% van de bedrijven is kleiner dan 60 nge; landelijk is dit 53% (cijfers uit CBS-landbouwtelling 2009, bewerking LEI). De gemiddelde bedrijfsgrootte in nge is tussen 1999 en 2009 met slechts 5% toegenomen - landelijk was dit 30%.

Tabel 4.9	Schaalvergroting, Zuid-Limburg			
	Zuid-Limburg		Nederland	
	Gem. ha/ bedrijf 2009	Groei/ bedrijf 1999-2009	Gem. ha/ bedrijf 2009	Groei/ bedrijf 1999-2009
		ha		ha
Akkerbouw	29	+6	40	+7
Melkveehouderij	45	+12	46	+14
Overige graasdierhouderij	19	+2	14	+1
Intensieve veehouderij	23	+14	11	+3
Blijvende teelten	10	0	10	+3
Vollegrondstuinbouw	5	+2	17	+8
Glastuinbouw	<1	0	3	+1
Totaal	24	+4	25	+5

Bron: GIAB (2009).

4.3.3 Invloed van nieuwe GLB-hervormingen

De aangekondigde veranderingen in het GLB per 2014 (Jongeneel et al., 2011) hebben wat inkomen betreft weinig betekenis voor de akkerbouwbedrijven: zij telen veel 'vrije' gewassen zoals consumptieaardappelen, uien en vollegrondsgroenten. Mogelijk geeft verlaging van de toeslagrechten in combinatie met afschaffing van de suikerquotering nog een daling van circa 5%. Aangezien de melkveebedrijven in het gebied redelijk extensief zijn (1,7 melkkoeien per hectare, gelijk aan het landelijk gemiddelde), zal de inkomensdaling daar ook meevallen.

Net als in de beide andere regio's kan de aandacht voor vergroening in het nieuwe GLB onder gunstige voorwaarden bijdragen aan de aantrekkelijkheid van het gebied. Die zou met name ook besteed moeten worden aan minder courante percelen op heuvels en/of tussen houtwallen, zodat hun ecologische en cultuurhistorische waarde intact blijft.

4.3.4 Conclusie

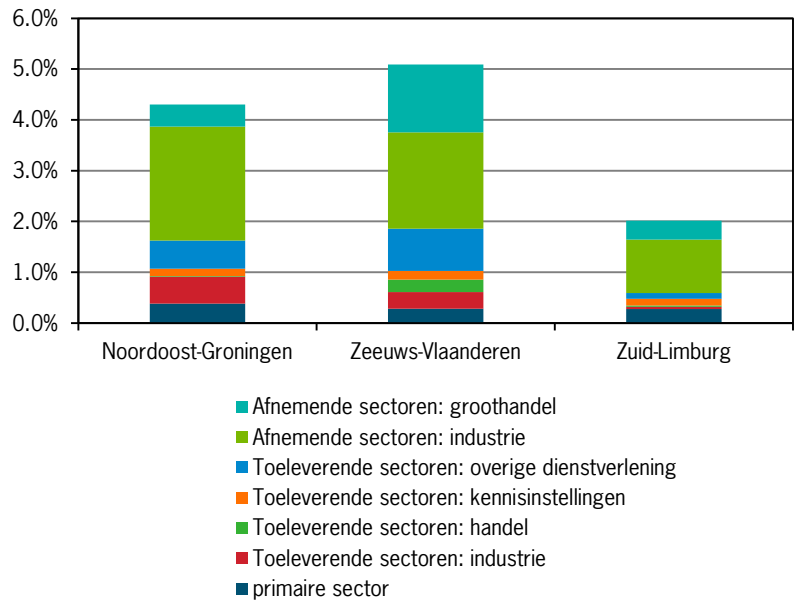
Zuid-Limburg is van de drie krimpgebieden het meest afwijkend. Het is de meest verstedelijkte van de krimpregio's en het agrarische aandeel in de economie is aanmerkelijk lager. Doordat de landbouw minder ruimte inneemt daalt het areaal ook vrij snel door de claims van andere ruimtegebruikers - ook al zijn die claims

relatief bescheiden (zie hoofdstuk **Error! Reference source not found.**). De bedrijven in Zuid-Limburg zijn relatief klein en de schaalvergroting voltrekt zich trager dan elders. Samen met een afnemende agrarische productieomvang (de totale productiecapaciteit in nge daalde tussen 1999 en 2009 met 22%) zijn er voor de landbouw in Zuid-Limburg waarschijnlijk vooral kansen door in te spelen op directe vragen vanuit de stedelijke omgeving, zoals recreatie, zorg, stadslandbouw en bijdragen aan de landschappelijke kwaliteiten van het gebied.

4.4 De agroketen

Om een goed inzicht te krijgen in de bijdrage van de agrarische sector aan de regionale economie is het ook goed om naar de productieomvang in de toeleverende en verwerkende industrie te kijken. We verdelen de bedrijven in primaire productie (exclusief de land- en tuinbouw, die hiervoor al zijn besproken), activiteiten als visserij, viskwekerij en bosbouw, evenals hoveniersbedrijven); toeleverende sectoren (bedrijven die goederen of diensten leveren aan de landbouw); en afnemende sectoren (bedrijven die agrarische producten opkopen en/of verwerken). In deze laatste groep is de detailhandel buiten beschouwing gebleven, omdat de vestigingsplaats daar geen relatie heeft met de productiegebieden, maar uitsluitend met de concentratie van consumenten. Verder is de diervoederindustrie als toeleverende sector aangemerkt, hoewel ze natuurlijk ook akkerbouwproducten verwerkt. Verwerkende industrie verwerkt vaak ook geïmporteerde agrarische producten, maar we hebben deze industrieën toch meegerekend, behalve wanneer het zeker is dat ze uitsluitend geïmporteerde producten verwerken (met name tropische producten). Ook textiel- en leerindustrie zijn meegenomen, voor zover die zich mede richt op de verwerking van inheemse landbouwproducten als vlas en wol. Kledingindustrie is niet meegenomen. Voor de werkgelegenheidscijfers hebben we deeltijdbanen als halve voltijdsbanen gerekend. Dit leidt tot het beeld zoals in figuur 4.4. De werkgelegenheid is hier weergegeven als percentage van de totale werkgelegenheid in de betreffende regio.

Figuur 4.4 **Werkgelegenheid in de agroketen, 2007**



Bron: LISA.

We zien dat het agrocomplex een relatief belangrijke rol speelt in Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen, maar niet in Zuid-Limburg. Alleen de verwerkende industrie is in die laatste regio nog van enig belang. Deze bedrijfstak is überhaupt de belangrijkste, vooral in Groningen, waar de Avebe (aardappelmeel) een hoofdrol speelt. In Zeeuws-Vlaanderen is Cargill Benelux de belangrijkste werkgever, in Zuid-Limburg is Mora de grootste.

4.5 De grondmarkt

De grondprijzen in het landelijk gebied (wanneer we grondaankopen voor 'rode' bestemmingen niet meerekenen) liggen in de krimpregio's wat lager dan het Nederlands gemiddelde, zoals tabel 4.10 laat zien. Het is echter de vraag in hoeverre de verschillen met krimp te maken hebben: de laagste prijzen komen voor in Noordoost-Groningen, maar grondprijzen zijn relatief laag in alle drie noordelijke provincies. In Zeeuws-Vlaanderen liggen de grondprijzen over het al-

gemeen wat lager dan in Zeeland, door de afgelegen ligging - tenminste van de rest van Nederland.

In Zuid-Limburg is iets anders aan de hand: daar zijn de grondprijzen in reële termen gedaald, en in verhouding tot het Nederlands gemiddelde zijn ze zelfs sterk gedaald. Krimp lijkt hier wel een rol te spelen: zoals we zagen, laat deze regio ook de sterkste bevolkingsdaling zien. In Noordoost-Groningen, met een matige daling, zijn de grondprijzen iets gedaald ten opzichte van Nederland als geheel, terwijl ze in Zeeuws-Vlaanderen, waar de bevolking nauwelijks is gedaald, juist sterk zijn gestegen.

Het is echter ook duidelijk dat de bevolkingsdynamiek alleen de verschillen in ontwikkeling van de grondprijs niet kan verklaren. Naar alle waarschijnlijkheid hebben lokale ontwikkelingen, zoals die aan de Eemsmond en rond Terneuzen, veel te maken met de prijsstijgingen in die regio's - die beïnvloeden ook de prijs van gronden die een 'groene' bestemming houden (Luijt et al., 2003).

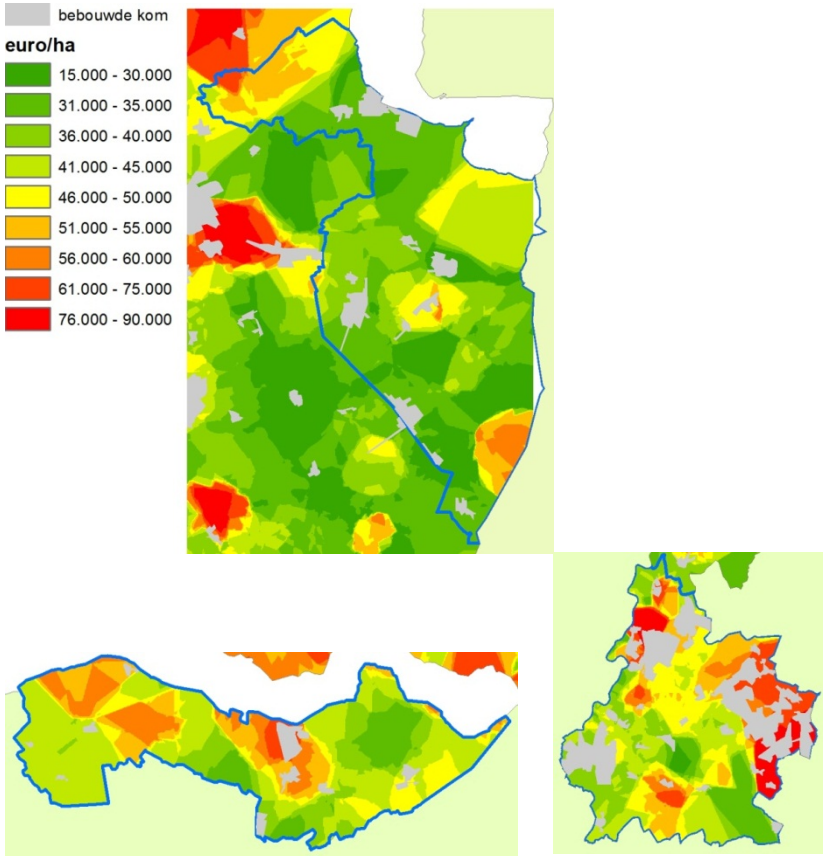
Tabel 4.10 Grondprijzen in krimpregio's

Gebied	Gem. prijs in 2009 (€/ha)	Verandering t.o.v. 1998 (%, gecorrigeerd voor inflatie)
Noordoost-Groningen	34.231	17
Zeeuws-Vlaanderen	44.657	70
Zuid-Limburg	44.387	-23
Nederland	49.496	24
Nederland (alleen landbouwgrond)	48.644	37

Bron: Grondtransactiebestand LEI, gebaseerd op het bestand Infogroma van DLG; de prijzen gelden voor percelen in het landelijk gebied, uitsluitend losse onverpachte grond zonder 'rode' bestemming.

Een nadere blik op die lokale ontwikkelingen biedt figuur 4.5. In Noordoost-Groningen valt op dat de grondprijzen het laagst zijn in de Veenkoloniën en rond Delfzijl en het hoogst bij de Eemshaven en ten zuiden van Bourtange. In Zeeuws-Vlaanderen zijn de grondprijzen in het westen hoog en in het oosten laag, maar de hoogste prijzen vinden we in de Kanaalzone, waar ook de meeste dynamiek zit. In Zuid-Limburg zijn de prijzen het hoogst rondom de Parkstad-steden Sittard, Geleen, Heerlen en Kerkrade en rond Valkenburg, terwijl in de omgeving van Maastricht de grondprijzen juist laag liggen - tenminste in 2009. Er moet overigens gezegd worden dat de ruimtelijke patronen op dit lage niveau sterk afhankelijk zijn van waar en hoeveel percelen er in dat jaar verkocht zijn. In een bepaald jaar kunnen die grondverkopen sterk beïnvloed worden door lokale ontwikkelingen.

Figuur 4.5 **Grondprijzen in drie krimpregio's, 2009**



Bron: Grondtransactiebestand LEI (als in tabel 4.10 Grondprijzen in krimpregio's).

4.6 Landbouw en krimp

We proberen hier een antwoord te geven op de vraag of krimp invloed heeft op de toekomst van de land- en tuinbouw in de drie krimpgebieden en vice versa. Daar komen we dan bij de conclusies en aanbevelingen in hoofdstuk 7 op terug.

4.6.1 Heeft krimp invloed op de landbouw?

Krimp heeft in principe geen invloed op de toekomst van de landbouw in de krimpregio's. Landbouw is een economische activiteit, waarbij het rendement en daarmee het voortbestaan van individuele bedrijven afhangt van de kosten en opbrengsten op het bedrijf. In sommige takken, met name de glas- en volle-grondstuinbouw, werken weliswaar relatief veel mensen, maar die hoeven niet per se uit de regio afkomstig te zijn. Laaggeschoolde arbeidskrachten in de landbouw in ons land zijn in toenemende mate afkomstig uit Oost-Europa. De kosten van arbeid in een krimpregio nemen dus in principe niet toe door afname van de beroepsbevolking, c.q. schaarste aan arbeidskrachten. De opbrengst-prijzen van de meeste producten worden ook niet bepaald door regionale vraag- en aanbodsituaties; ook daar speelt de afname van het aantal inwoners/consumenten in de eigen regio geen rol van betekenis. Uiteraard kan dat anders zijn voor niche- en streekproducten die men lokaal en regionaal afzet. Waar dit gebeurt (in Zuid-Limburg bijvoorbeeld) is dikwijls ook sprake van sterke toeristische activiteit, zodat die deelmarkt sterker afhankelijk is van het aantal toeristen dan van de eigen bevolking.

Een ander punt is de afname van voorzieningen als gevolg van krimp. Zoals we zagen in hoofdstuk 2, is krimp hiervan niet de belangrijkste oorzaak, maar kan er wel toe bijdragen. Kan dit een regio voor boeren minder aantrekkelijk maken? Boeren en tuinders met grondgebonden productie zullen niet snel uit de regio verdwijnen als afname van voorzieningen optreedt. Voor hen is immers de grond hun belangrijkste productiefactor en die kunnen ze niet naar elders meenemen. Iets anders ligt het bij bedrijfsverplaatsing van vooral melkvee- en glastuinbouwbedrijven van bijvoorbeeld de Randstad naar onder andere krimp-regio's. Het is denkbaar dat een laag voorzieningenniveau de aantrekkelijkheid van dergelijke regio's of delen ervan[1] voor deze 'inplaatsers' verlaagt, bijvoor-beeld doordat scholen te ver van huis gesitueerd zijn. Dit effect zal echter ge-ring zijn, mede omdat de partner van de boer meestal gewend is geheel of gedeeltelijk buitenshuis te werken, met name in jonge boerengezinnen. In som-mige krimpgebieden zal dergelijke werkgelegenheid minder voorhanden zijn dan elders. Kortom, de aantrekkelijkheid voor nieuwvestiging van buitenaf kan in een krimpregio lager zijn. Dergelijke verplaatsers brengen dikwijls ook een relatief hoog niveau van ondernemerschap en innovativiteit mee. Het kan dus voor de

[1] Dit verschijnsel kan ertoe leiden dat boerderijen nabij grotere woonkernen beter verkoopbaar zijn dan 'in the middle of nowhere'.

vitaliteit van krimpregio's negatief uitpakken als de aantrekkelijkheid voor wonen en werken afneemt. De aanname hierbij is dat de nieuwkomers ook verbinding leggen met de autochtone bevolking en de regionale economie.[1] Per saldo zal het effect hiervan echter niet groot zijn, temeer daar de blijvers onder de autochtone boeren en tuinders meer en meer opschuiven naar het niveau van hoogopgeleide ondernemers en managers. Zonder dat niveau overleeft een boer of tuinder namelijk niet in de huidige constellatie van liberalisering en mondialisering, en de daaruit voortvloeiende druk richting schaalvergroting, specialisatie, samenwerking en dergelijke.

Wel is de teruglopende beroepsbevolking een voorwerp van zorg voor ketenbedrijven. Er is met name vaak gebrek aan hooggeschoolde arbeidskrachten, doordat goed opgeleide jongeren wegtrekken uit de krimpregio. Echter, ook als de afstand tot ketenbedrijven toeneemt, is dit voor de boer of tuinder geen onoverkomelijk probleem: de mobiliteit van plattelanders is groot.

Tot zover de mogelijke negatieve effecten van krimp op de landbouw. Een mogelijk positief effect kan zijn de vermindering van ruimtedruk die kan leiden tot lagere grondprijzen. Voor een boer die wil stoppen is dit natuurlijk een nadeel (evenals voor andere grondbezitters), maar voor boeren die willen uitbreiden en voor de landbouwsector als zodanig zijn lagere grondprijzen een groot voordeel. Zoals we zagen in paragraaf 4.5, heeft zich een dergelijke verlaging in Zuid-Limburg inderdaad voorgedaan. De landbouw is daar echter geen sterke sector. In Noordoost-Groningen is er weliswaar geen daling geweest, maar de grondprijzen zijn wel minder gestegen dan elders in het land; hier is de landbouwsector vitaal en zal ze baat hebben bij de relatief gunstige prijsontwikkeling. In Zeeuws-Vlaanderen echter, waar de landbouwsector matig vitaal is, zijn de grondprijzen juist sterk gestegen. Daar is de krimp overigens in dezelfde periode ook zeer gering geweest. Als de prognose juist is en versterkte krimp optreedt, mag verwacht worden dat de grondprijzen ook minder sterk zullen stijgen.

Los van de grondprijzen is er ook de vraag of de ruimte die door krimp vrijkomt, kan worden benut door de landbouwsector. Dit is slechts in zeer beperkte mate het geval. Immers, ten eerste komt er minder ruimte vrij dan men zou denken, zoals uitgelegd in hoofdstuk 2. Ten tweede is die ruimte vrijwel altijd bebouwde ruimte - in woonwijken en bedrijventerreinen. Het is niet gemakkelijk en meestal ook niet kosteneffectief deze ruimte in landbouwgrond om te zetten.

[1] Dit is overigens niet altijd het geval.

Op sommige plaatsen is stadslandbouw mogelijk, maar deze zal eerder een sociaal dan een commercieel karakter hebben.

De enige mogelijkheid om vrijgekomen ruimte te benutten voor de landbouw is als deze ruimte gebruikt kan worden voor de niet-grondgebonden deelsectoren: glastuinbouw, champignonteelt, aquacultuur en intensieve veehouderij. Dit is in principe een aantrekkelijke mogelijkheid (temeer door de kansen die ze biedt voor verbetering van de landschapskwaliteit en de vermindering van de milieubelasting door de landbouw), maar om agrarische activiteiten op industrieterreinen mogelijk te maken zijn wel aanpassingen in de wet noodzakelijk.

Samengevat

Bevolkingskrimp op regioniveau vormt geen belangrijke belemmering voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw. Anderzijds biedt krimp wel enige kansen voor landbouwontwikkeling, doordat ceteris paribus de grondprijzen dalen. Dat ceteris paribus gaat echter niet altijd op, en hangt af van de lokale dynamiek. Meer ruimte voor de landbouw is misschien mogelijk als het om niet-grondgebonden bedrijfstakken gaat. Deze observaties gelden voor de landbouw als zodanig. Voor verbredingsactiviteiten ligt het enigszins anders, zoals we in hoofdstuk 6 zullen zien.

4.6.2 Heeft de landbouw invloed op krimp?

Krimp kan te maken hebben met het ontbreken van vooral hoogwaardige werkgelegenheid in een regio. Doordat landbouwbedrijven zich richten op schaalvergroting, specialisatie, samenwerking en dergelijke neemt de behoefte aan hoogwaardige arbeidskrachten in de landbouw toe. Echter, zelfs in overwegend agrarische gebieden is het aantal arbeidskrachten relatief klein, zeker in de akkerbouw en de melkveehouderij, en bovendien dalend.

De verwerking en afzet van producten uit de gangbare landbouw vindt dikwijls bovenregionaal plaats en is daarmee niet direct te koppelen aan krimp of aan het verminderen van krimpinvloeden. In de biologische landbouw en bij een deel van de gangbare landbouw heeft verdieping plaatsgevonden of anders gezegd voorwaartse integratie. Het goed functioneren van dergelijke bedrijven heeft een positieve invloed op de regionale economie, werkgelegenheid en vitaliteit van een regio. De vraag is echter, zoals al eerder gezegd, of aan de behoefte aan geschoold personeel wel kan worden voldaan. Het ontbreken van voldoende hoogwaardige werkgelegenheid kan ertoe leiden dat zoveel opgeleide krachten de regio verlaten dat ook aan de beperkte vraag naar personeel niet meer kan worden voldaan.

Een belangrijk punt dat in het volgende hoofdstuk nader aan de orde komt, is de verbetering van de ruimtelijke kwaliteit, waarvoor de krimp enige aanknopingspunten biedt. Hier kan de landbouw zowel een negatieve als een positieve rol spelen. De boer is de belangrijkste beheerder van het landschap, maar het proces van schaalvergroting kan negatief op de kwaliteit van de leefomgeving uitpakken, met name als in dat proces ecologische, aardkundige of cultuurhistorische elementen het veld moeten ruimen.

Samengevat

Aan werkgelegenheid kan de (productie)landbouw slechts een zeer bescheiden bijdrage leveren. Voor het behoud of de verbetering van de ruimtelijke kwaliteit kan het effect van de landbouw zowel positief als negatief zijn, afhankelijk van de omstandigheden en het beleid. In hoofdstuk 6 gaan we in op de effecten van de verbrede landbouw.

5 Krimp en toerisme/recreatie

In dit hoofdstuk nemen we de relatie tussen krimp enerzijds en toerisme en recreatie anderzijds onder de loep. We gaan na welke pluspunten krimp oplevert voor recreatie, wat het karakter van recreatie en toerisme in de regio is en in hoeverre de sector op de eigen bevolking is gericht (verzorgend) dan wel op bezoekers van buiten de regio (stuwend). Bovendien bespreken we welke relevante initiatieven voor toerisme en recreatie er in de regio zijn (gebaseerd op interviews). Tot slot gaan we ook in op de dynamiek van de sector: waar zit de groei en welke perspectieven ziet de sector voor de komende jaren?

5.1 Enkele cijfers over de recreatiesector in de drie regio's

De cijfers in deze paragraaf zijn afkomstig uit het LISA-bestand, waarin werkgelegenheidsgegevens staan van alle bedrijfsvestigingen die bij de Kamers van Koophandel staan geregistreerd. We hebben hierbij gebruik gemaakt van de versies van 1999 en 2007, zodat het mogelijk is de ontwikkelingen in die periode te evalueren. In het bestand staat bij elke vestiging het aantal voltijds- en deeltijdbanen, uitgesplitst naar mannen en vrouwen. Om de totale werkgelegenheid in te schatten hebben wij een deeltijdbaan op een halve voltijdsbaan gesteld.

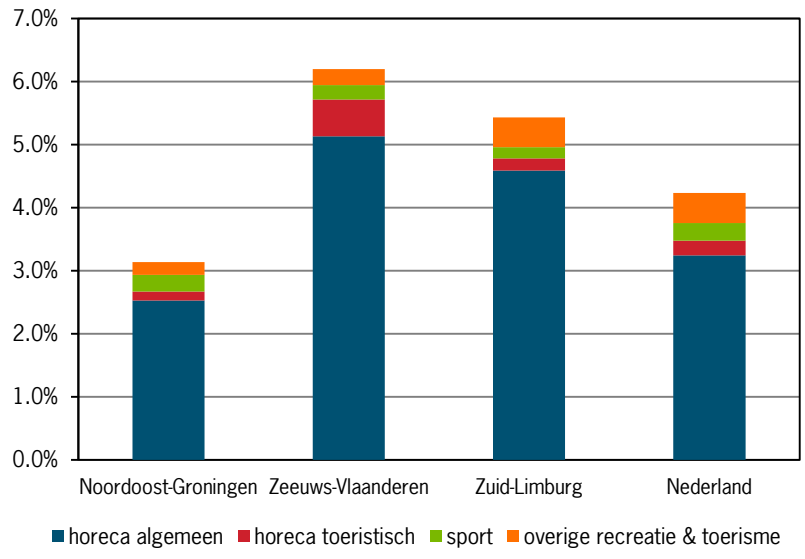
Recreatie en toerisme kunnen niet als aparte productieve activiteiten worden onderscheiden: de bestedingen van een recreant kunnen bestaan uit aankopen van goederen, of uit het gebruik van transport- of horecadiensten die ook door niet-recreanten worden gebruikt. Afbakening is dus een probleem. In dit stuk rekenen we alle horecabedrijven (behalve kantines en catering) tot de recreatiesector. Verder tellen we een aantal sporten mee die veel door toeristen worden bedreven: met name water- en paardensport, maar niet de sporten die vooral van belang zijn voor de lokale bevolking, zoals voetbal en tennis. Verder reis- en toeristenbureaus, pretparken en diverse amusements- en recreatiebedrijven. Om de structuur van de sector beter in het vizier te krijgen is een indeling gemaakt in vier categorieën: horeca algemeen (hotels, restaurants, cafés), specifiek op toeristen gerichte horeca (campings, jeugdherbergen, bungalowparken), sport (de eerdergenoemde) en overige recreatie.

In LISA staat ook de vestigingsplaats vermeld, en daarmee is het mogelijk om een beeld te geven van de sectoren voor elk van de drie krimpregio's, in

vergelijking met de situatie voor Nederland als geheel. Figuur 5.1 geeft zo'n beeld voor 2007. Het zal duidelijk zijn dat het economisch belang van toerisme en recreatie veel hoger is dan wat hier kan worden weergegeven, omdat (zoals hierboven al aangegeven) toeristen ook geld besteden in bedrijfstakken die niet op recreatie gespecialiseerd zijn, zoals transport en detailhandel.

Het relatieve belang van de sector per regio kan uit de grafiek echter goed worden afgelezen: in Noordoost-Groningen is toerisme relatief onbelangrijk, in de beide andere regio's is de recreatiesector echter sterk vertegenwoordigd. Verreweg het grootste deel van de werkgelegenheid valt in de categorie horeca, en dan vooral in het algemene segment. In Zeeuws-Vlaanderen zijn daarnaast ook de vakantieparken en campings van belang, terwijl in Zuid-Limburg de categorie overige recreatie vrij sterk vertegenwoordigd is (de pretparken). Toeristische sporten zijn daar juist zwak, en die zijn in Groningen en Zeeland (watersport) wat sterker, hoewel niet boven het landelijk gemiddelde.

Figuur 5.1 **Belang van de recreatiesector in % van de werkgelegenheid**



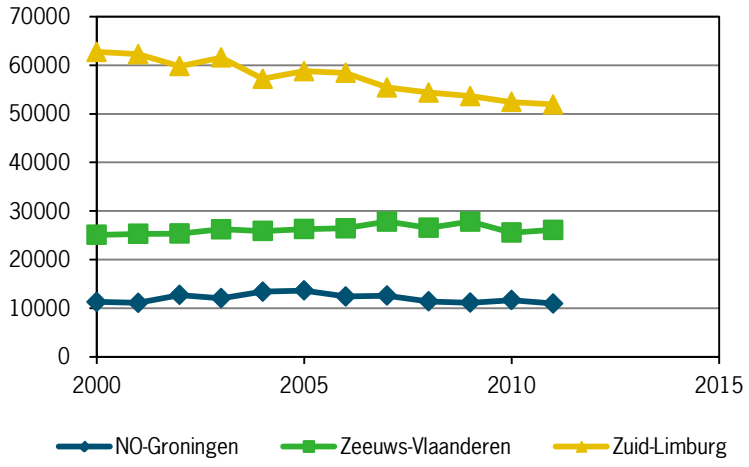
Verder valt op dat de bedrijven in de recreatiesector in de drie regio's relatief klein zijn: het gemiddelde bedrijf in deze sector heeft 4,3 werknemers in voltijd plus 2,5 in deeltijd. In Noordoost-Groningen zijn deze cijfers respectievelijk 2,3 en 1,6; in Zeeuws-Vlaanderen 3,2 en 2,1 en in Zuid-Limburg 3,7 en 2,2.

Naast de huidige situatie zijn uiteraard de trends van belang. Welnu, in Nederland als geheel is de werkgelegenheid in de recreatiesector (zoals hier gedefinieerd) in de periode 1999-2007 sterk gestegen: met 40%, terwijl de totale werkgelegenheid (bij bedrijven in het LISA-bestand) met ongeveer 15% toenam. In Zuid-Limburg is die groei nog sterker, zo'n 53%; ook in Zeeuws-Vlaanderen is de groei hoog geweest, maar dan vooral in deeltijdbanen. In Noordoost-Groningen daarentegen was de groei slechts 14%.

In Noordoost-Groningen valt verder op dat de specifiek op toeristen gerichte horecabedrijven een daling van de werkgelegenheid te zien geven, terwijl de stijging meer zit in die deelsectoren die meer te maken hebben met de recreatiebehoefte van de eigen bevolking. Dat patroon zien we ook in Zeeuws-Vlaanderen. In Zuid-Limburg echter is in alle deelsectoren sprake van groei.

Tot zover de gegevens uit LISA. Het CBS geeft informatie over de accommodatie-capaciteit. De ontwikkeling daarin over de periode 2000-2011 wordt getoond in figuur 5.2. We zien dat het aantal bedden voor bezoekers in Noordoost-Groningen min of meer stabiel is, in Zeeuws-Vlaanderen licht stijgt maar in Zuid-Limburg vrij sterk gedaald is. Wel is die laatste regio nog altijd een veel grotere bestemming dan de andere twee.

Figuur 5.2 **Aantal slaapplaatsen per regio**

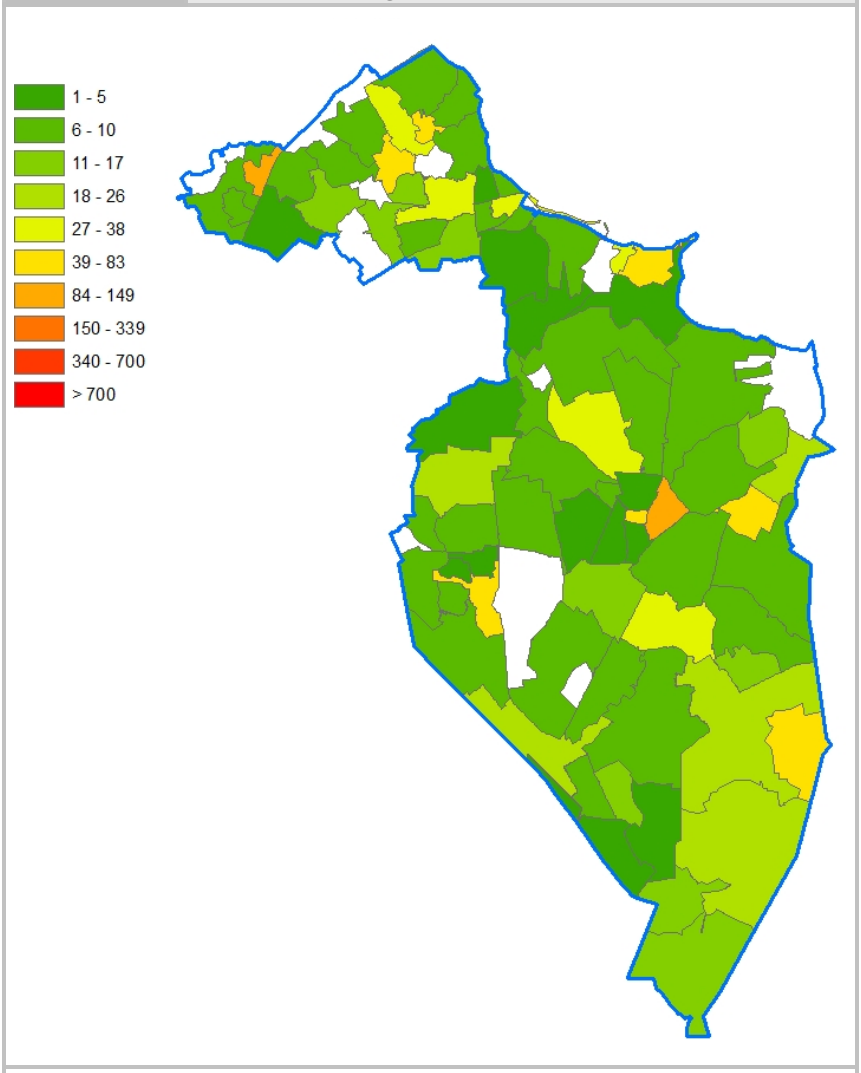


Resumerend
De recreatiesector lijkt relatief zwak in Noordoost-Groningen, en trekt met name weinig toeristen van buiten de regio. In de beide andere regio's is toerisme wel van groot belang en laat ook aanzienlijke groei zien. Vooral in Zeeuws-Vlaanderen is de sector sterk ontwikkeld. In Zuid-Limburg moet de sector het mede hebben van dagrecreatie; de verblijfsrecreatie is traditioneel groot, maar vertoont de laatste jaren geen groei.

5.2 Noordoost-Groningen

Zoals hiervoor gesteld, is de recreatiesector in Noordoost-Groningen relatief klein, en groeit ook slechts langzaam in vergelijking het landelijk gemiddelde. De werkgelegenheid in de recreatiesector is tamelijk gelijkmatig gespreid over de regio (figuur 5.3), met lichte concentraties in Winschoten en de populaire toeristenplaats Bourtange. Het toeristisch potentieel van de regio wordt over het algemeen als vrij laag beoordeeld, hoewel het beschikt over karakteristieke landschappen als de Veenkoloniën, Westerwolde en het Oldambt. Er zijn ook toeristische attracties zoals het al genoemde Bourtange, het meer van Blauwestad, het klooster van Ter Apel en het kuuroord Nieuweschans.

Figuur 5.3 **Werkgelegenheid in recreatiesector (per 1.000 inwoners), Noordoost-Groningen**



Per 4-positie-postcodegebied (2007).
Bron: cijfers LISA, kaart LEI.

In Noordoost-Groningen organiseert het bedrijf Dekker Rondvaarten onder andere rondvaarten op het Oldambtmeer met aansluitend museum- en restaurantbezoek, tochtjes met oude bussen, dagtochten en arrangementen. Het bedrijf

heeft nog weinig last van de krimp, alleen op zondag lijkt de belangstelling wat minder geworden. Een groot deel van de klanten bestaat uit 55-plussers uit de provincie zelf. Vergrijzing is wat dat betreft geen probleem voor haar bedrijf. Er komen ook wel eens groepen van buiten de provincie, bijvoorbeeld architecten die op Blauwestad afkomen, maar die zijn moeilijker te trekken. Dat komt omdat de provincie Groningen geen 'toeristische naam' heeft.

De ervaring van Dekker Rondvaarten is dat het segment 'meerdaagse tochten' niet groeit, maar 'eendaagse tochten' wel. Daar moet echter heel wat promotie voor gedaan worden. Bij 'meerdaagse tochten' is een probleem dat er maar weinig hotels in het gebied zijn die groepen kunnen onderbrengen. Van der Valk profiteert hier wel van.

Het Blauwe Lint is een vereniging van tientallen toeristische en recreatieve bedrijven rond het Oldambtmeer bij Blauwestad. Zij stellen arrangementen samen voor individuen en groepen. Het Blauwe Lint organiseert evenementen in het gebied. Dergelijke activiteiten en recreatie in het algemeen bevordert de leefbaarheid in de regio. Qua bedrijvigheid profiteert met name de horeca in de dorpen: het gebied blijft aantrekkelijk omdat er wat te beleven valt.

Het is moeilijk om tijdens de bouwvakvakantie evenementen te organiseren, omdat veel vrijwilligers dan elders met vakantie zijn. Dat heeft er ook mee te maken dat het verenigingsleven slecht verloopt in de provincie. Als je iets wil organiseren komt het steeds op een kleine groep bestuurders/vrijwilligers aan.

Het Blauwe Lint doet ook aan gebiedspromotie, zowel nationaal (fietsbeurs in Utrecht) als internationaal (Emsland Schau in Oost-Friesland). Ook hiervoor is het moeilijk om vrijwilligers onder recreatieondernemers te vinden, waardoor de gebiedspromotie mogelijk niet krachtig genoeg is.

Provincie en gemeenten hebben beperkte middelen en doen weinig aan ondersteuning. Aan de andere kant zijn er weinig problemen met regelgeving, maar dat komt waarschijnlijk ook door het type recreatie dat Dekker Rondvaarten aanbiedt.

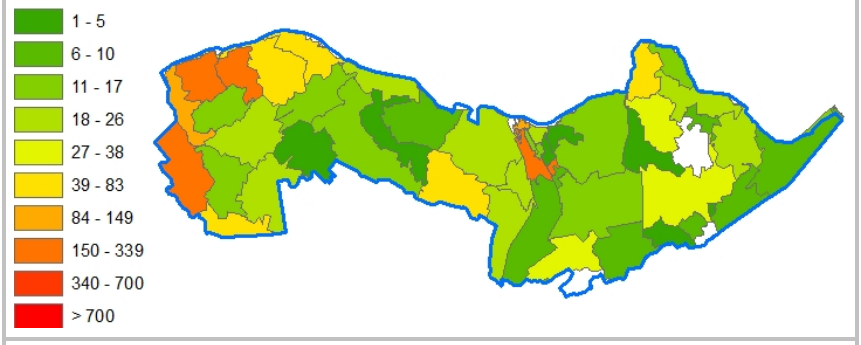
Tweedewoningbezit leidt tot beter onderhoud in dorpen en zou daarom ook in Blauwestad mogelijk gemaakt moeten worden. De andere kant is wel dat de betreffende dorpen daardoor wel meer op 'slaapdorpen' gaan lijken. Dat werkt dan weer averechts op de leefbaarheid.

5.3 Zeeuws-Vlaanderen

De recreatiesector in Zeeuws-Vlaanderen is behoorlijk vitaal: de groei in werkgelegenheid over de afgelopen tien jaar ligt boven het landelijk gemiddelde.

Figuur 5.4 laat zien dat de werkgelegenheid in de recreatiesector (voor het overgrote deel bestaande uit horecabedrijven) voornamelijk geconcentreerd is in de kuststreek, met een tweede kern in Terneuzen waar vooral zakelijke bezoekers komen. Ook het dorp Philippine met zijn mosselrestaurants (ten zuidwesten van Terneuzen) springt eruit.

Figuur 5.4 **Werkgelegenheid in recreatiesector (per 1.000 inwoners), Zeeuws-Vlaanderen**



Per 4-positie-postcodegebied (2007.)
Bron: cijfers LISA, kaart LEI

Hoewel massatoerisme zich op de kuststrook concentreert is heel Zeeuws-Vlaanderen aantrekkelijk voor toerisme en recreatie. De gemeente Sluis is ook aantrekkelijk voor tweedewoningbezit: op dit moment bestaat een kwart van de woningvoorraad in de gemeente Sluis uit tweede woningen. Vanwege ontwikkelingen in Cavelot (een vakantiepark in Cadzand) en Nieuwvliet (een badplaats waar vakantiewoningen worden gebouwd) zal dat aandeel naar verwachting verder toenemen. Naast de aanwezigheid van het strand hangt de aantrekkingskracht van deze gemeente ook samen met het winkel- en restaurantaanbod in Sluis. Hulst is in trek bij dagrecreanten voor kooptoerisme. Ook in de gemeente Terneuzen zijn diverse attracties, zoals het industriemuseum in Sas van Gent en het schoolmuseum in Terneuzen zelf. De gemeente heeft recentelijk museumbeleid ontwikkeld. Er wordt gewerkt aan drie nieuwe locaties voor musea die als doel hebben om de regio aantrekkelijker te maken voor zowel dag- als verblijfsrecreanten.

Er zijn in Zeeuws-Vlaanderen initiatieven op tal van terreinen. Zo komen er bijvoorbeeld 1.000 extra vakantiewoningen en een vakantiepark bij en zijn er

plannen voor het bouwen van hoogwaardige hotels en het aanleggen en uitbreiden van jachthavens. Om de bereikbaarheid te verbeteren, liggen er plannen om de N61 (de belangrijkste oost-westverbinding in de regio) te verdubbelen.

In Zeeuws-Vlaanderen liggen ook kansen voor groene recreatie, zoals dat nu al mogelijk is in het Verdronken Land van Saeftinghe. De provincie Zeeland heeft grote investeringsplannen bij Cadzand-Bad en Perkpolder. Het gaat hier om projecten voor natuurontwikkeling, onder meer gefinancierd met geld van de EU en Rijkswaterstaat. Bovendien zijn er plannen om vanaf 2012 bij Breskens in West-Zeeuws-Vlaanderen een groot natuur- en recreatiegebied aan te leggen: Waterdunen. Het project Waterdunen heeft als doel om de kustveiligheid te verbeteren en te verhogen (het gebied is één van de acht Zwakke Schakels aan de Nederlandse kust) en tegelijkertijd een stimulans te geven aan de sociaaleconomische omstandigheden in het gebied, onder andere door meer dagrecreanten te trekken. Om die reden schroeft men de recreatieve voorzieningen (accommodaties en infrastructuur) in het gebied op. Verder liggen er plannen om oude elementen weer terug te brengen in het landschap van Zeeuws-Vlaanderen, zoals de Staats-Spaanse Linies. Dit is een serie van militaire stellingen die tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) ontstaan zijn. Deze Linies vertegenwoordigen een hoge cultuurhistorische en natuurwaarde.

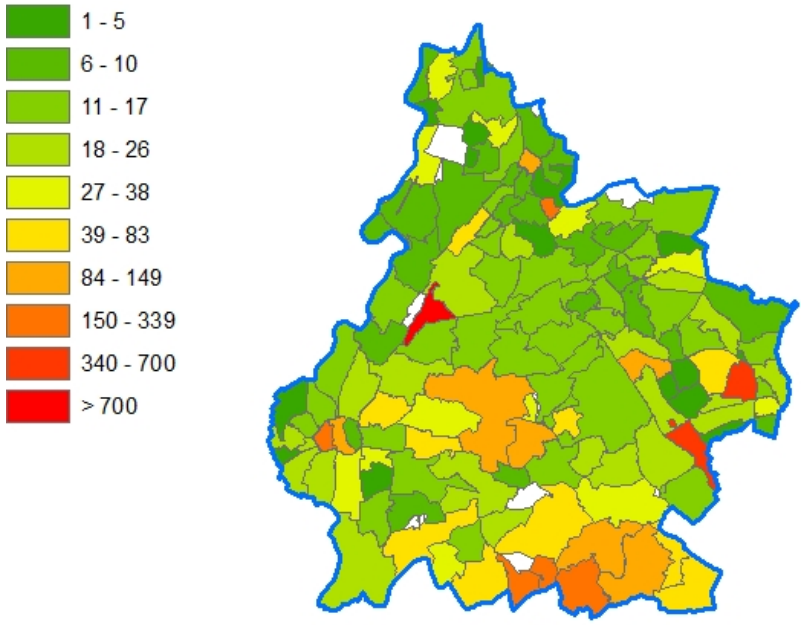
De Nederlandse Hogeschool voor Toerisme en Vrije tijd (NHTV) en anderen praten met de recreatiesector over het maken van een 'regionale productiviteitsladder', een instrument dat aan zowel regionale beleidsmakers als aan private investeerders inzicht biedt in de toekomstige productiviteit op bedrijfs- en regionaal niveau. De ladder zou ook moeten aangeven binnen welke context en met welk beleid die productiviteit haalbaar is. Dit zou recreatiebedrijven moeten helpen om de omzet omhoog te krijgen.

5.4 Zuid-Limburg

De recreatiesector is in Zuid-Limburg vrij sterk ontwikkeld, met ongeveer 5,5% van de totale werkgelegenheid. Het Zuid-Limburgse heuvelland en Maastricht zijn traditioneel populaire bestemmingen, en daarnaast heeft men zich in de regio Parkstad gericht op de ontwikkeling van dagtoerisme (themaparken en andere attracties). De sector is in de afgelopen tien jaar dan ook aanzienlijk gegroeid, zij het vooral in de dagrecreatie: de accomodatiecapaciteit (aantal bedden) is juist gedaald (zie paragraaf **Error! Reference source not found.**5.1). Zoals figuur 5.5 laat zien is de bedrijvigheid (voor het overgrote

deel bestaande uit horecabedrijven) vooral geconcentreerd in het zuidelijk deel van de regio: Valkenburg, Maastricht, Heerlen en het uiterste zuiden.

Figuur 5.5 **Werkgelegenheid in recreatiesector (per 1.000 inwoners), Zuid-Limburg**



Per 4-positie-postcodegebied (2007).
Bron: cijfers LISA, kaart LEI.

De recreatiesector is van groot belang zowel voor toeristen (bezoekers van buiten de regio) als de eigen bevolking. Het grote belang van toerisme voor de regionale economie heeft ertoe geleid dat de sector goed ontwikkeld is, met een grensoverschrijdend knooppuntensysteem voor fietsen en wandelen. Toeristisch-recreatieve faciliteiten zijn over het algemeen erg goed. Qua werkgelegenheid is recreatie en toerisme met 35.000 arbeidsplaatsen de derde sector. Zoals ook blijkt uit de al genoemde expansie van dagtoerisme in vergelijking met de dalende accommodatiecapaciteit, is in Zuid-Limburg een verschuiving te bespeuren van lang naar kort verblijf. Mensen gaan vaker dan voorheen een paar dagen ertussenuit. De oudere doelgroep is hierbij oververtegenwoordigd.

Er is zowel recreatie (door de eigen bevolking) als toerisme (van buiten de regio).

Het Zuid-Limburgse heuvelland is een nationaal landschap en trekt veel recreanten en toeristen. Het landschap is voor Zuid-Limburg het *unique selling-point*. De landbouw valt vanuit toeristisch oogpunt te beschouwen als het basiskapitaal van de streek, omdat het dit landschap in stand houdt en er belangrijke elementen aan toevoegt, zoals hoogstamboomgaarden. De landbouw is zo de decorbouwer en rentmeester van het buitengebied.

In Parkstad Limburg, waar bijna de helft van de bevolking in de regio woont, wordt zoals gezegd sinds eind jaren negentig met name rode (intensieve) recreatie ontwikkeld, voor dagtoerisme. In het Heuvelland gaat het hoofdzakelijk om groene (extensieve) recreatie, en speelt verblijfstoerisme een grote rol. Mensen komen vaak speciaal voor de attracties in Parkstad en hebben niet altijd belangstelling voor Heuvelland, en vice versa.

De toeristisch-recreatieve visie van Parkstad omvat het creëren van meer werkgelegenheid, het aantrekkelijker maken van de regio en het versterken van de leefbaarheid. De economische impuls die uitgaat van toerisme zal echter beperkt zijn. Heuvelland trekt 90% van de toeristen uit Nederland en veel recreanten komen uit omliggende steden. Zuid-Limburg zou graag meer Duitsers willen aantrekken met grote dagattracties in Parkstad en stedelijk toerisme in Maastricht, dat al internationaal georiënteerd is. Stedelijk toerisme in Maastricht trekt vooral mensen in de weekenden, terwijl het in Heuvelland vooral om midweekarrangementen gaat.

Meer agrarische ondernemers richten zich tegenwoordig op wijnbouw en andere streekproducten. Steeds meer boeren en restauranthouders zoeken aansluiting bij het toeristische imago van de streek. De provincie heeft een aantal projecten opgestart om landbouw en toerisme te koppelen. Zij heeft daarbij als initiatiefnemer en aanjager veel aandacht besteed aan streekproducten. Een belangrijke doelstelling was om de keten te versterken, met veel aandacht voor de distributie van streekproducten. Die distributie is echter moeilijk rendabel te maken: onlangs nog is een distributiepunt failliet gegaan. De kostprijs van streekproducten is relatief hoog, daardoor blijven er slechts lage marges over voor restaurants die ze op het menu zetten.

De gemeente Valkenburg heeft het initiatief genomen om van de voormalige Leeuwbrouwerij een distributiepunt te maken voor een aantal kleinschalige ondernemers in streekproducten. Het is de bedoeling dat ondernemers straks dit initiatief overnemen. Ook het Interregproject 'Euregio met smaak', waarin de VVV Zuid-Limburg participeert, staat in het teken van streekproducten. Het project richt zich op de ontwikkeling van streekeigen product-marktcombinaties in de

Euregio Maas-Rijn, om zo het gastronomisch imago van de streek nog verder te verbeteren.

Een jaar geleden heeft men in Limburg een publiek-privaat landschapsfonds opgestart. Verschillende pogingen om private partijen te interesseren voor dit fonds, zoals een landschapsveiling en gesprekken met projectontwikkelaars, hebben echter niet kunnen voorkomen dat vooralsnog voornamelijk publieke partijen geld in het fonds hebben gestort.

De huizen in Zuid-Limburg zijn aanmerkelijk goedkoper dan in de Randstad, zijn goed ontsloten, liggen dicht bij natuurgebieden en midden in een mooi landschap. Dat biedt goede mogelijkheden voor het kopen van een tweede huis. Het is goed denkbaar dat de groep tweedehuizenbezitters in Heuvelland de komende decennia nog gaat groeien.

In Parkstad staan veel gebouwen leeg en breekt men ook woonwijken af. Daardoor vallen er gaten in het stedelijk gebied. Om deze open ruimte op te vullen, denkt de gemeente na over nieuwe functies. Het moet dan gaan om grondgebruik dat erop gericht is om de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren. De gemeente denkt aan vormen van stadslandbouw.

5.5 Recreatie en krimp

In dit hoofdstuk hebben we geïnventariseerd hoe de sector er in de verschillende regio's voorstaat en hoe men in de regio denkt over de potentiële betekenis van de sector recreatie en toerisme voor de krimpproblematiek, evenals over de invloed van krimp op de sector. De rode lijn is dat de teruglopende bevolkingsaantallen ook de thuismarkt voor ondernemers doen krimpen. Een toenemende stroom van gasten kan de bestaande voorzieningen deels in stand houden. Dit geldt niet alleen voor de specifiek op toeristen gerichte faciliteiten, maar ook bijvoorbeeld de detailhandel. Op die manier kan toerisme een dempend effect uitoefenen op de achteruitgang van de leefbaarheid als gevolg van krimp.

De recreatie en toerisme in Zeeuws-Vlaanderen illustreert dit: de plaatselijke bevolking kan profiteren van veel aantrekkelijke horecavoorzieningen, een aantrekkelijk stadscentrum en winkelaanbod (in Sluis) en grote supermarkten (zoals in Oostburg). Daarnaast levert de sector werkgelegenheid op, zowel op het gebied van recreatie, toerisme en horeca als bijvoorbeeld voor bouwbedrijven, onderhoudsbedrijven en bedrijven in de groensector. De keerzijde is wel dat met het toenemend toerisme in het gebied de verhouding tussen aantal bewoners en bezoekers ongelijker wordt.

Volgens de VVV Zuid-Limburg kan krimp kansen bieden voor individuele ondernemers op het gebied van toerisme, eventueel in combinatie met streekproducten. Het gaat dan om veelal kleinschalige ondernemingen.

De toeristische sector is niet onbelangrijk voor de werkgelegenheid. Echter, werkgelegenheid is niet echt een probleem rond krimp (zie paragraaf 2.3): het probleem in krimpgebieden is eerder een tekort aan arbeidskrachten. Wel is een tekort aan hoogwaardige werkgelegenheid één van de oorzaken van krimp, maar de horecasector (verreweg de belangrijkste werkgever voor recreatie en toerisme) vraagt nu juist vooral veel laag opgeleiden. In die zin biedt de ontwikkeling van toeristische bedrijvigheid weinig soelaas.

Ongetwijfeld biedt de vrijkomende ruimte in krimpende steden als Delfzijl en Heerlen mogelijkheden voor de ontwikkeling van toeristische faciliteiten, zoals in Parkstad Limburg ook al op vrij grote schaal is gebeurd. Doordat verdere verstedelijking minder waarschijnlijk is, wordt verder de kans verhoogd dat het nog bestaande landschappelijk schoon gehandhaafd kan blijven, wat ook gunstig is voor de recreatie. Dit is - alweer - met name van belang in Zuid-Limburg, waar echter ondanks de krimp nog wel degelijk uitbreiding van bebouwd gebied is gerealiseerd in de afgelopen vijftien jaar (zie paragraaf 3.5).

6 Multifunctionele landbouw

Per regio worden in dit hoofdstuk de verbredingsactiviteiten in de landbouw geïnventariseerd: hoeveel boeren doen hieraan, welke activiteiten zijn er en hoe zijn deze over de regio verspreid? Daarnaast wordt er bezien welke trends er zijn op dit gebied en waaraan die veranderingen kunnen worden toegeschreven. Voor alle regio's samen wordt in dit hoofdstuk een en ander naar voren gebracht over de betekenis van verbredingsactiviteiten als toerisme, natuurbeheer en huisverkoop voor de krimpproblematiek en omgekeerd, mede op basis van interviews die in de regio's gehouden zijn.

6.1 Noordoost-Groningen

Multifunctionele landbouw (ofwel verbreding) kan een mogelijkheid zijn om een agrarisch bedrijf in stand te houden dat anders wegens de kleine schaal niet meer rendabel zou zijn. Vanuit die optiek zou men verwachten dat hoe vitaler de landbouwsector als zodanig (en hoe groter de bedrijven), des te minder zal verbreding voorkomen. Deze veronderstelling wordt in Noordoost-Groningen gedeeltelijk bevestigd, zoals tabel 6.1 laat zien: de meeste vormen van verbreding komen hier minder voor dan gemiddeld in Nederland. Voor sommige activiteiten heeft dit ongetwijfeld ook te maken met het afgelegen karakter van het gebied: stalling, recreatie en zorglandbouw komen het meest voor in de nabijheid van steden.

De uitzondering is de meest voorkomende vorm van verbreding: agrarisch natuurbeheer. Deze komt in deze regio iets vaker voor dan het gemiddelde voor Nederland, en het aantal bedrijven dat eraan doet is bovendien sterk gestegen. Deze activiteit is het meest frequent op bedrijven in de onmiddellijke omgeving van Delfzijl en in mindere mate ook in het Oldambt, waar een agrarische natuurvereniging actief is: de ANOG (www.anog.nl). Op het Hogeland en in de Veenkoloniën is er echter minder belangstelling voor agrarisch natuurbeheer. De omzet van agrarisch natuurbeheer per deelnemend bedrijf (gemiddeld voor Nederland) wordt geschat op € 5.800 per jaar (Roest et al., 2010).

De andere verbredingsactiviteiten zijn relatief zeldzaam, met verkoop van landbouwproducten aan huis als belangrijkste activiteit. De omzet van deze verkoop hangt sterk af van het type; de meeste boeren verkopen in een boerderijwinkel (omzet € 30-100.000 per jaar) of langs de weg (gemiddeld € 4.000 per

jaar, cijfers uit Roest et al., 2010). Tabel 6.1 noemt ook biologische landbouw, strikt genomen uiteraard geen vorm van verbreding maar een nichevorm van productielandbouw; deze komt in de regio niet veel voor, maar wel iets meer dan gemiddeld in Nederland.

Het aanbod aan verbrede landbouw (behalve natuurbeheer) lijkt in Noordoost-Groningen de laatste jaren eerder te dalen dan toe te nemen. Fruitteeltbedrijf Oudebosch bij Kommerzijl heeft naast een boerderijwinkel ook een winkel in de stad (Groningen). Voor zover recreatieve verbreding extra voorzieningen met zich meebrengt, vormt die door hun seizoensgebondenheid toch geen structurele oplossing voor een teruglopend voorzieningenniveau.

Tabel 6.1 **Verbrede landbouw, Noordoost-Groningen**

	Aantal bedrijven met neventak (2009)			Groei aantal bedrijven met neventak (1999-2009)		
	N.O.-Groningen		NL	N.O.-Groningen		NL
	Abs.	%	%	Abs.	%	%
Natuurbeheer	129	9,4	7,8	+62	+93	+24
Recreatie	20	1,5	3,0	+1	+5	13
Zorg	3	0,2	0,9	0	0	+195
Stalling	20	1,5	3,0	-4	-17	+22
Verwerking landbouwproducten	12	0,9	1,0	-5	-29	-23
Verkoop aan huis	32	2,3	3,0	-11	-26	-28
Biologische landbouw	29	2,1	1,7	+15	+107	+33

Bron: GIAB (2009).

6.2 Zeeuws-Vlaanderen

In scherp contrast met Noordoost-Groningen is het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer in Zeeuws-Vlaanderen sterk gedaald en komt nu relatief weinig voor (tabel 6.2). Er is overigens een agrarische natuurvereniging actief: Bloeiend West. Hierin zijn boeren verenigd die geïnteresseerd zijn in extra landschapsbeheer. Daarmee leveren zij een bijdrage aan de kwaliteit van het landschap.

Toeristische activiteiten zoals kamperen bij de boer zijn belangrijker, uiteraard vooral in het westen van de regio, dichtbij de kust; ook in andere delen van Zeeuws-Vlaanderen komt echter agrotoerisme voor. Het economisch belang van

agrotoerisme voor het bedrijf is meestal groot: gemiddeld € 40.000 - € 45.000 per jaar, tegenover € 5.800 voor natuurbeheer (Roest et al., 2010). De belangrijkste activiteit is kamperen bij de boer op minicampings of op landschapscampings, met maximaal 80 tot 100 plaatsen. Minicampings leveren geen extra werkgelegenheid op, het gaat daar om eenmansbedrijven. Landschapscampings leveren op z'n hoogst enkele extra arbeidsplaatsen per camping op. Andere initiatieven van boeren die aandacht besteden aan recreatie zijn bijvoorbeeld een aspergeboerderij met camping en vakantiehuisjes in Eede en een struisvogelboerderij in Sluis.

Boerenland kan overigens ook als zodanig een recreatieve functie vervullen, afhankelijk van de toegankelijkheid van het gebied. In Cadzand zijn plannen om de toegankelijkheid van boerenland te vergroten.

Naast toerisme en natuurbeheer komt ook verkoop aan de boerderij vrij veel voor, al is deze activiteit dalende.

Het aantal zorgboerderijen is niet groot, maar vertoont wel een sterke stijging - evenals trouwens elders in Nederland. De inkomsten uit zorg zijn over het algemeen vrij groot: gemiddeld € 60.000 - € 85.000 omzet per jaar in Nederland (Roest et al., 2010). Naast zorgboerderijen zijn er ook de verwante Welkomboerderijen. Hier krijgen kwetsbare thuiswonende mensen de gelegenheid om onder begeleiding gedurende een aantal uren per dag hun tijd door te brengen in de sfeer en de omgeving van een agrarisch bedrijf. Hier komt naar verwachting wel werkgelegenheid uit voort.

De belangstelling voor biologische landbouw neemt ook toe. De onder Noordoost-Groningen genoemde hypothese dat verbreding meer voorkomt in minder vitale regio's lijkt in Zeeuws-Vlaanderen te worden bevestigd.

Tabel 6.2	Verbrede landbouw, Zeeuws-Vlaanderen					
	Aantal bedrijven met neventak (2009)			Groei aantal bedrijven met neventak (1999-2009)		
	Z. Vlaanderen		NL	Z. Vlaanderen		NL
	Abs.	%	%	Abs.	%	%
Natuurbeheer	61	5,1	7,8	-41	-40	+24
Recreatie	64	5,3	3,0	+11	+23	+13
Zorg	9	0,7	0,9	+4	+80	+195
Stalling	34	2,8	3,0	+9	+36	+22
Verwerking landbouwproducten	18	1,5	1,0	-5	-22	-23
Verkoop aan huis	56	4,7	3,0	-22	-28	-28
Biologisch	23	1,9	1,7	+11	+92	+33

Bron: GIAB (2009).

6.3 Zuid-Limburg

Opvallend veel landbouwbedrijven in Zuid-Limburg hebben een neventak (tabel 6.3). Vooral agrarisch natuurbeheer komt veel voor, maar ook recreatie, stalling, productverwerking en -verkoop zijn sterk vertegenwoordigd en komen alle in Zuid-Limburg aanzienlijk meer voor dan in de beide andere krimpregio's. Behalve door de weinig vitale positie van de productielandbouw (zie paragraaf 4.3) komt dit vermoedelijk ook door de nabijheid van grote steden. Vooral het aantal zorgboerderijen, hoewel nog klein, is sterk gestegen. Verkoop aan huis (streekproducten!) is belangrijk, maar wel sterk gedaald. Het aandeel biologische bedrijven is echter klein, zij het stijgend.

Voor individuele ondernemers liggen er in Zuid-Limburg kansen op het gebied van toerisme, eventueel in combinatie met streekproducten, veelal kleinschalig. Het zal gaan om veel kleine ondernemers die samen een grote sector maken, niet om grote spelers. Kamperen bij de boer is in het gebied lang een punt van discussie geweest. Officiële campings moeten aan veel eisen voldoen, terwijl kamperen bij de boer veel minder aan regels is gebonden - en dat terwijl de boer soms ook 40 of meer kampeerplekken aanbiedt. Door deze oneven-wichtigheid ontstond spanning tussen de recreatiesector en verbrede boeren. In reactie daarop is er gemeentelijk beleid gemaakt hoe hiermee om te gaan.

Naast een beheerstaak kan de landbouw ook zorg voor ouderen meer integreren. Daarmee kan de sector inspelen op de trend dat de bevolking vergrijst. Veel ouderen zullen het geweldig leuk vinden om aan landschapsbeheer te doen.

Gezien het toeristische karakter van de streek is het van belang dat er tussen landbouw en recreatie een betere afstemming komt, een gezamenlijke gebiedsvisie en een onderliggend verdienmodel. Te denken valt aan activiteiten als kamperen bij de boer, de afzet van streekproducten bij restaurants en 'kijk-aai-voel-en-proef'.

De provincie heeft samen met de landbouw, andere ondernemers en gemeenten projecten rondom streekproducten geïnitieerd. Deze waren niet alle even succesvol (zie paragraaf 5.4). Het is belangrijk om de cultuurverschillen tussen sectoren te overbruggen, samenwerken op basis van een coöperatieve gedachte. Burgerparticipatie in de agrarische bedrijfsvoering is vooralsnog niet gelukt: medezeggenschap in de bedrijfsvoering (bijvoorbeeld door aandelen in het bedrijf) is voor de sector nog een brug te ver.

Tabel 6.3 **Verbrede landbouw, Zuid-Limburg**

	Aantal bedrijven met neventak (2009)			Groei aantal bedrijven met neventak (1999-2009)		
	Zuid-Limburg		NL	Zuid-Limburg		NL
	Abs.	%	%	Abs.	%	%
Natuurbeheer	224	19,2	7,8	+8	+4	+24
Recreatie	90	7,7	3,0	+14	+18	+13
Zorg	13	1,1	0,9	+10	+333	+195
Stalling	77	6,6	3,0	+29	+60	+22
Verwerking landbouwproducten	24	2,1	1,0	+2	+9	-23
Verkoop aan huis	136	11,6	3,0	-61	-31	-28
Biologisch	15	1,3	1,7	+5	+50	+33

Bron: GIAB (2009).

6.4 Verbreding en krimp

Multifunctionele activiteiten in de landbouw vormen in zekere zin een brug tussen de sector en de rest van de samenleving. In die zin hebben ze een economische functie (uiteraard), maar ook een sociale (door het contact tussen burgers en agrariërs te versterken en daardoor bijvoorbeeld ook het imago van de landbouw te verbeteren), en soms een ecologische (in het geval van agrarisch natuurbeheer en landschapsbeheer).

Bevolkingskrimp kan tot een daling van sommige inkomsten uit verbreding leiden, voor zover de klanten uit de regio komen. Dit is vermoedelijk vooral het geval bij verkoop van landbouwproducten aan huis en bij stalling van caravans en andere recreatiegoederen bij de boer. Anderzijds kunnen er soms ook nieuwe kansen voor verbrede landbouw ontstaan: in dorpen waar een supermarkt niet meer rendabel is kan een landwinkel in een boerderij nog levensvatbaar zijn.

Dit brengt ons ook op het effect van multifunctionele landbouw op de mitigatie van krimpproblemen. Verbredingsactiviteiten als zorglandbouw en verkoop aan huis kunnen bijdragen aan het voorzieningenniveau in een krimpregio en daarmee aan de leefbaarheid. Een activiteit als zorglandbouw stimuleert ook de vraag naar hoogopgeleiden - al is het effect bescheiden. Belangrijker is het effect van beheersactiviteiten (de groenblauwe diensten) op de kwaliteit van de omgeving. Hierdoor wordt de leefbaarheid voor de bewoners verhoogd, evenals de aantrekkelijkheid voor recreanten.

Aan deze aantrekkelijkheid dragen ook andere verbredingsactiviteiten bij: de verkoop van streekproducten en vooral de toeristische activiteiten van landbouwbedrijven. Hierboven is gezinspeeld op de spanningen die ontstaan als boeren concurreren met recreatieondernemers. Er is zeker wel reden voor het misnoegen onder de laatsten; echter, agrotoerisme kan ook juist meer toeristen naar een regio lokken, waarvan andere ondernemers ook kunnen profiteren.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

7.1.1 Algemeen[1]

Onze eerste onderzoeksvraag (zie hoofdstuk 1) betreft de bijdrage van landbouw en recreatie aan de economische vitaliteit in krimpregio's. De landbouw is vooral in Noordoost-Groningen en in iets mindere mate ook in Zeeuws-Vlaanderen zeker vitaal en belangrijk in de regionale economie, nog meer als ook de verwerking van landbouwproducten wordt meegenomen. In Zuid-Limburg is dit belang minder groot.

Daarnaast zijn er de multifunctionele activiteiten van landbouwbedrijven, die de aantrekkelijkheid van de drie regio's voor recreanten kunnen versterken, enerzijds door het beheer van landschap en natuur en anderzijds door het aanbieden van recreatievoorzieningen. Van alle landbouwbedrijven in de krimpregio's doet 16% aan agrarisch natuurbeheer en 5% aan agro-toerisme; beide cijfers zijn hoger dan het gemiddelde voor Nederland. Beide vormen van verbreding komen het meest voor in Zuid-Limburg.

De landbouw kan bijdragen aan hoogwaardige werkgelegenheid, behoud of creatie van voorzieningen (ten gunste van de leefbaarheid en vitaliteit van de regio) en aan natuurlijke en/of landschappelijke aantrekkelijkheid van de regio, met name door zich te richten op (een aantal geschikte vormen van) multifunctionele landbouw en daarbij natuur en landschap goed te beheren.

De recreatiesector is sterk ontwikkeld in Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg en levert daar ook een belangrijke bijdrage aan de economie. In Noordoost-Groningen is dit minder het geval. Echter, zowel het aantal recreatieve activiteiten als de bestedingen aan recreatie lijken de laatste jaren af te nemen in Nederland als geheel, niet alleen als gevolg van de ongunstige conjunctuur (CBS 2011). Dit geldt ook voor het onderdeel buitenrecreatie (inclusief watersport, paardrijden en dergelijke), waarvoor met name de kwaliteit van de groene ruimte belangrijk is. De waardering voor het eigen landschap is in Zeeuws-

[1] De conclusies hieronder zijn mede afgeleid uit een nog ongepubliceerde notitie van Martin Goossen (Alterra) voor het ministerie van EL&I over het thema krimp en recreatie.

Vlaanderen en Zuid-Limburg hoger dan het landelijk gemiddelde, in Noordoost-Groningen ligt het rond dat gemiddelde.

Het aantal bedrijven in de recreatief-toeristische sector is in de krimpgebieden gestegen, maar minder dan in Nederland als geheel. Echter, niet alleen het aantal bedrijven is belangrijk, maar de werkgelegenheid en de bestedingen. Die laatste zijn echter niet bekend op het niveau van de krimpregio's, dus moeten we ons beperken tot de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Ook hier is sprake van een achterblijvende groei in krimpgebieden, en over 2008-2010 zelfs een daling.

Conclusie

De algehele situatie van de sector recreatie en toerisme lijkt op dit moment niet zeer gunstig, maar lokale initiatieven kunnen niettemin kansen bieden op succes.

De tweede onderzoeksvraag gaat over de gevolgen van krimp voor de beide onderzochte sectoren. Krimp zal nauwelijks direct van invloed zijn op de omvang van de land- en tuinbouw in de krimpregio's. Hooguit zal de aantrekkelijkheid van afgelegen delen van krimpregio's afnemen voor met name nieuwvestiging van zich verplaatsende bedrijven uit andere delen van het land.

Krimp biedt ook een kans voor de landbouwsector, die bovendien baten kan opleveren voor de ruimtelijke kwaliteit. Er is in Nederland een surplus aan bedrijfsruimte. Voor de krimpgebieden wordt een vermagering van de economische structuur verwacht: meer werkgelegenheid in zorg en in toerisme, minder in andere bedrijfstakken. Daardoor zal er meer leegstand op bedrijventerreinen komen. Hier komt ruimte vrij die door de landbouw kan worden benut - weliswaar niet de grondgebonden landbouw die momenteel in de krimpregio's dominant is, maar wel de intensieve deelsectoren. Een dergelijke benutting van vrijkomende ruimte zou ook de landschappelijke verrommeling van het buitengebied tegengaan, door het concentreren in plaats van spreiden van bijvoorbeeld stallen.

Met name in de multifunctionele landbouw liggen kansen voor stimulering van de regionale economie, de vraag naar hoogwaardige arbeid, het voorzieningenniveau en de aantrekkelijkheid van het gebied voor bewoners en toeristen. In plaatsen met afbraak van huizen kan de vrijkomende grond aangewend worden voor bedrijventerreinen/agroparken en eventueel stadslandbouw.

7.1.2 Noordoost-Groningen

Uit ons onderzoek blijkt dat de recreatiesector in deze regio vooral een lokaal verzorgende functie heeft - ze trekt relatief weinig toeristen van buiten. Er komen dan vooral dagjesmensen, naar trekpleisters als Bourtange en Bad Nieuweschans.

Dat betekent niet dat er geen perspectief zou zijn om meer mensen te trekken. Met name het Oldambtmeer bij Blauwestad biedt goede mogelijkheden voor ontwikkeling: van hieruit zijn ook veel andere gebieden over het water te bereiken. Toeristische ondernemers in de omgeving van het Oldambtmeer hebben bijvoorbeeld de vereniging het Blauwe Lint opgericht, die allerlei activiteiten ontplooit. Daar liggen duidelijke kansen.

Noordoost-Groningen heeft een relatief grootschalige landbouwsector. Akkerbouw en melkveehouderij zijn zowel landschappelijk als economisch de meest bepalende deelsectoren in de regio. Een belangrijke trend voor het gebied is een geleidelijke afname van het akkerbouwareaal, ten bate van meer melkveehouderij. Daarnaast nemen boomteelt en vollegrondstuinbouw in enige mate toe. Het afgelopen decennium werd ook relatief veel grond uit productie genomen, onder meer voor de aanleg van Blauwestad, natuurontwikkeling en groei van bebouwd gebied (krimp doet zich nog niet overal in de regio voor).

Voor de periode 2010-2040 wordt voor Noordoost-Groningen een afname van de bevolking verwacht met ongeveer 10%. Het ligt voor de hand dat als gevolg daarvan de 'ruimtedruk' verder zal afnemen. Het is niet de verwachting dat de komende decennia op grote schaal agrarische grond van functie zal veranderen zoals dat bij Blauwestad het geval was. Daarom wordt een relatief geringe afname van het landbouwareaal verwacht.

Het overwegend grondgebonden karakter van de landbouw in de regio biedt goede perspectieven voor het versterken van groenblauwe diensten. Met akkerrand- en weidevogelbeheer lijkt verder uitbouwen van agrarisch natuurbeheer binnen handbereik. Ook zijn er kansen voor klimaatdiensten, zoals waterretentie. De schaal van het landschap biedt ook kansen voor het opwekken van groene energie, biomassa of ruimtevragende activiteiten, zoals algenkweek, enzovoort. Een gecombineerde aanpak van kansrijke initiatieven kan ervoor zorgen dat (economische) ontwikkelingen in landbouw worden gekoppeld aan het versterken van natuur, klimaatbestendigheid en de landschappelijke kwaliteiten van rust en ruimte.

7.1.3 Zeeuws-Vlaanderen

Volgens onze cijfers (tabel3.1), over een langere periode, is de ontwikkeling van de werkgelegenheid in het gebied wel positief, maar betreft het vooral een groei in deeltijdbanen. De groei in de recreatieve sector is in ieder geval sterker dan voor de regionale economie als geheel.

In een gebied waar het voorzieningenniveau aan de lage kant is (veel kleine kernen) draagt toerisme bij aan de economische vitaliteit. Hieraan wordt veel waarde gehecht. Dit is vooral van belang in het westelijk deel van de regio (de kuststreek), waar de meeste toeristen komen.

Er zijn in deze regio diverse initiatieven om de aantrekkelijkheid voor recreatie en toerisme te verbeteren. Daaronder valt onder andere het project Waterdunen, waar natuur wordt ontwikkeld en tegelijkertijd de veiligheid van de kust wordt verbeterd. Langs de Belgische grens worden de Staats-Spaanse Linies uit de Tachtigjarige Oorlog beter zichtbaar gemaakt in het landschap.

Zeeuws-Vlaanderen is evenals Noordoost-Groningen als een grootschalig akkerbouwgebied te betitelen. Gemiddeld genomen zijn de bedrijven echter kleiner. Maar Zeeuws-Vlaanderen heeft naar verhouding meer deeltijdbedrijven en bedrijven met een neventak, vooral recreatie.

Evenals in Noordoost-Groningen is er in deze regio sprake van verdringing van akkerbouw door melkveehouderij (en een toename van het areaal grasland en snijmais). Andere sectoren zouden mogelijk ook belangrijker kunnen worden, zoals de tuinbouw, waarvoor de regio, met relatief veel zon en de nabijheid van Breda en Antwerpen als afzetgebied, over goede randvoorwaarden lijkt te beschikken.

Of de bevolkingskrimp gevolgen heeft voor de landbouw in Zeeuws-Vlaanderen is nog maar de vraag. Het is aannemelijk dat marktontwikkelingen en veranderingen in het GLB meer bepalend zullen zijn. De ruimtedruk op het gebied zal naar verwachting verder afnemen. De nabijheid van stedelijke centra geeft het gebied veel potentie, zowel als achterland voor recreatie, rust en ruimte als voor de teelt van versproducten.

7.1.4 Zuid-Limburg

Onze gegevens hebben betrekking op Zuid-Limburg als geheel, en deze regio is zoals bekend één van de belangrijkste toeristengebieden van Nederland. Ongeveer 5,5% van de werkzame beroepsbevolking werkt in de toeristische sector, tegenover ruim 4% voor Nederland als geheel. Over de periode 1999-2010 meten wij een aanzienlijke groei in de toeristische werkgelegenheid, van ruim

50%. Dit is meer dan de landelijke groei, terwijl de totale werkgelegenheid in de regio juist minder gestegen is dan in Nederland als geheel.

Er is een groot verschil tussen het toerisme in Parkstad, waar men de laatste jaren vooral in pretparken heeft geïnvesteerd, en het heuvelland dat vanouds veel groene recreatie heeft. Daarnaast is er natuurlijk Maastricht, dat ook grote aantrekkingskracht op toeristen uitoefent. Voor recreatie en toerisme in het heuvelland is de kwaliteit van het landschap van levensbelang. Hoewel de landbouw in Zuid-Limburg een kleinere en minder vitale sector is dan in de beide andere krimpregio's, speelt ze een belangrijke rol als beheerder van dat landschap.

Zuid-Limburg is qua landbouwstructuur van de drie krimpgebieden het meest afwijkend. Het is de meest verstedelijkte van de krimpregio's, en het agrarische aandeel in de economie is aanmerkelijk lager. De bedrijven in Zuid-Limburg zijn relatief klein en geredeneerd vanuit de agrarische productieomvang weinig vitaal. Net als in Zeeuws-Vlaanderen zijn er relatief veel deeltijdbedrijven en/of nevenberoepers. Opvallend voor Zuid-Limburg is de sterk verbrede landbouw; nagenoeg alle van de onderzochte neventakken zijn op de bedrijven in Zuid-Limburg goed vertegenwoordigd. Samen met de ontwikkeling van een afnemende agrarische productieomvang zijn er voor de landbouw in Zuid-Limburg vooral kansen door in te spelen op directe vragen vanuit de stedelijke omgeving, zoals recreatie, zorg, stadslandbouw en door bij te dragen aan de landschappelijke kwaliteiten van het gebied. Op die manier kan de landbouw een bijdrage leveren aan het tegengaan van de gevolgen van krimp in de regio.

7.2 Aanbevelingen

Onze derde onderzoeksvraag gaat over de mogelijkheden voor beleid om het krimpproces en de gevolgen daarvan positief te beïnvloeden. Hoewel het zinloos is om het proces van krimp tegen te gaan (en het is belangrijk om dat inzicht wortel te laten schieten bij alle betrokken partijen) is het niet zinloos om economische activiteiten en innovatie te bevorderen, ook in krimpregio's. Vele kansrijke initiatieven zijn op dit gebied genomen en verdienen steun (ministerie van Economische Zaken, 2010). Recreatie en toerisme kunnen een belangrijke economische impuls vormen voor de economie van krimpgebieden en dienen ook als zodanig gestimuleerd te worden.

De verbetering van de landschappelijke kwaliteit en het aanleggen van recreatieve voorzieningen als wandelpaden en attracties kunnen niet alleen de vitaliteit van de toeristische sector in het landelijk gebied ten goede komen, maar ook de leefbaarheid voor zowel de eigen bewoners als de bezoekers. Dit kan

op zichzelf al voldoende reden zijn om in landschap, natuur en recreatie te investeren.

Krimp biedt in principe mogelijkheden voor verbetering van de ruimtelijke kwaliteit: open ruimte, landschapsbehoud en natuurontwikkeling worden gemakkelijker door afname van de ruimtedruk. Het is voor lokale en provinciale overheden van belang om daar gericht op te investeren.

Voor het ondersteunen van regionale initiatieven zijn veel mogelijkheden, ook vanuit Europees beleid. Alle drie krimpregio's liggen aan de grens en kunnen dus meedoen met Interregprogramma's. Verder biedt de derde as van het Europese Plattelandsontwikkelingsprogramma goede mogelijkheden voor het financieren van recreatie-activiteiten (zie Terluin et al., 2010).

De mogelijkheden voor versterking van de toeristische sector lijken het gunstigst in Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg, de regio's waar deze sector al goed ontwikkeld is. Noordoost-Groningen heeft de toerist van buiten wat minder te bieden, maar heeft niettemin ook goede mogelijkheden - vooral voor de rustzoeker, maar ook voor de watersport.

Specifiek voor de landbouwsector kunnen de volgende aanbevelingen naar voren worden gebracht:

- Geef voldoende ruimte aan land- en tuinbouwbedrijven in de krimpregio's om te groeien, te verbreden en te verdiepen. Dat is gunstig voor hun economische vitaliteit, voor de uitstraling van het landschap en de gebouwen en voor de werkgelegenheid op het platteland. Dat maakt c.q. houdt het gebied fysiek en qua voorzieningen aantrekkelijk voor wonen en recreatie en remt de krimp af;
- Bevorder een goede kwaliteit van natuur en landschap in de krimpregio's door het tegengaan van verpaupering van leegstaande huizen en overtollige bedrijfsgebouwen, door 'verrommeling' aan te pakken bij agrarische bedrijven die meerdere activiteiten gaan ontplooien (verwerking van producten, recreatie, zorg, enzovoort), door natuur- en landschapselementen in stand te houden bij schaalvergroting en door nieuwbouw van bedrijfsgebouwen aan te laten sluiten bij de lokale natuur, landschap en cultuurhistorie. Op deze manier wordt economische vitaliteit in de krimpgebieden gecombineerd met een aantrekkelijk leefgebied en wordt een negatieve spiraal van verpaupering - leegloop - nog meer verpaupering - nog meer leegloop zoveel mogelijk vermeden;
- Bevorder in krimpgebieden de interactie tussen landbouw en dorpsgemeenschappen. Voor de sociale cohesie is het belangrijk dat bewoners van het platteland zich verbonden voelen met hun omgeving inclusief de agrarische sector, die toch beeldbepalend is voor het platteland;

- Faciliteer functieverandering voor vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen, die vaak te groot zijn om als woning te worden gebruikt. Draag daarbij met flankerend beleid zorg voor een goede landschappelijke inpassing van de nieuwe functies;
- Onderzoek de mogelijkheden voor vestiging van niet-grondgebonden deelsectoren (intensieve veehouderij, glastuinbouw, algenkweek en champignonteelt) op bedrijventerreinen. Deze zouden moeten worden heringericht als agroparken, dus in combinatie met ketenbedrijven en met gebruikmaking van elkaars reststromen (zie Smeets, 2010). Dergelijke projecten zijn niet gemakkelijk te realiseren: wetten moeten worden aangepast en er zal politieke tegenwind zijn. Ze kunnen echter grote voordelen bieden voor milieu, natuur en landschap, en bovendien een sterke impuls geven aan innovatie.

En tot slot: in andere landen in Europa, maar ook in de VS, is ervaring opgedaan met veel drastischer bevolkingsdaling dan we tot nu toe in Nederland hebben gezien. Ongetwijfeld kunnen uit deze ervaringen nuttige lessen getrokken worden voor beleid ten aanzien van krimp in Nederland. Voor de landbouw zijn deze lessen waarschijnlijk beperkt: bij krimp in landelijke gebieden is het vaak juist de terugloop van werkgelegenheid in de landbouw die bijdraagt aan de bevolkingsdaling. Echter, onderzoek naar de rol van toerisme in krimpregio's kan belangrijke inzichten opleveren.

Literatuur en websites

Agricola, H.J., M.J.S.M. Reijnen, J.A. Boone, M.A. Dolman, C.M. Goossen, S. de Vries, J. Vreke, J. Roos-Klein Lankhorst en E.M. de Groene, *Achtergronddocument midterm meting monitor effectindicatoren agenda vitaal platteland*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOt-werkdocument 253), Wageningen, 2011.

Bak, R.L., *Structurele leegstand van kantoren. Een analyse van het probleem en mogelijke oplossingen.* Nederlandse Vereniging van Makelaars, Nieuwegein, 2010.

Berkhout, P., A. van Doorn, C. de Bont, T. Hermans, H. Naeff en M.J. Smits, *Naar waarde besteed; over de implementatie van de Houtskoolschets.* LEI-rapport 2010-008. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag/Alterra-rapport 1993. Alterra, onderdeel van Wageningen UR, Wageningen, 2010.

Breman, B.C. en I. Coninx, *Kennisagenda EL&I en bevolkingsdaling.* Rapport 2168. Alterra, onderdeel van Wageningen UR, Wageningen, 2011.

Breman, B.C., en A.M. van Doorn, *Ontwikkeling van de landbouw in krimpgebieden*. Alterra-rapport 2147. Alterra, onderdeel van Wageningen UR, Wageningen, 2011.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Vakanties van Nederlanders 2010*. Den Haag/Heerlen, 2011.

CBS-Statline: http://statline.cbs.nl/StatWeb/dome/?LA=NL

Deetman, W.J., J.H.H. Mans en P. Zevenbergen, *Ruimte voor waardevermeerdering. Eindrapportage Adviescommissie Deetman Bevolkingskrimp Limburg*. 2011.

Derks, W., P. Hovens en L.E.M. Klinkers, *Structurele bevolkingsdaling. Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers.* Raad voor Verkeer en Waterstaat/VROM-Raad. Den Haag, 2006.

Digitaal Basisboek Bevolkingsdaling. http://www.bevolkingsdaling.nl/basisboek/demografische_ontwikkelingen_in_het_verleden.aspx

Dijkstal, H.F., en J.H. Mans, *Krimp als structureel probleem. Rapportage Topteam Krimp voor Groningen.* Geschreven in opdracht van de ministeries voor

Wonen, Wijken en Integratie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. 2009. http://www.provinciegroningen.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/Downloads/Rapport_Topteam_Krimp_Groningen_2009.pdf

Dijkstal, H.F. en J.H. Mans, *Consequenties van demografische ontwikkelingen in Zeeland. Rapportage Topteam Krimp voor Zeeland.* Geschreven in opdracht van de ministeries voor Wonen, Wijken en Integratie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. 2009a. http://www.vanmeernaarbeter.nl/sites/vanmeernaarbeter.nl/files/Rapport%20Topteam%20Krimp%20Zeeland%202009-10-12%20DEF.pdf.pdf

Dijkstal, H.F., en J.H. Mans, 2009b: *Krimp als structureel probleem. Rapportage Topteam Krimp voor Parkstad Limburg.* Geschreven in opdracht van de ministeries voor Wonen, Wijken en Integratie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. 2009b. www.rijksoverheid.nl/rapportageparkstadtopteamkrimp.pdf

IPO (Interprovinciaal Overleg), *Nieuwsbrief 16 februari 2011*. 2011. http://www.ipo.nl/nieuws/donner-%E2%80%98provincies-hebben-regie-op-bevolkingdaling%E2%80%99

Jongeneel, R., C.J.A.M. de Bont, J.H. Jager, H. Prins, P. Roza en A.B. Smit, *Bedrijfstoeslagen na 2013; Omgaan met dalende bedragen*. Rapport 2011-062. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Locatus: http://www.locatus.com/downloads/Leegstandsmonitor%20NL.pdf

Luijt, J., F.R. Veeneklaas, J.W. van der Schans en G.S. Venema, Ontvlechting van de productiewaarde en optiewaarde van landbouwgronden. Rapport 4.03.01. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2003.

Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I), *Ondernemend met krimp. Handreiking economische bedrijvigheid bij bevolkingsdaling*. Samengesteld door Bureau Berenschot. 2010.

Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC), *Kerncijfers 2001 Gastvrijheidseconomie*. 2011.

NVM (Nederlandse Vereniging van Makelaars), *Stand van zaken Nederlandse markt voor bedrijfsruimte.* Nieuwegein, september 2011.

Parkstad Limburg, *Ruimte voor Park & Stad. Intergemeentelijke structuurvisie Parkstad Limburg*. Stadsregio Parkstad Limburg, Heerlen, oktober 2009.

Parkstad Limburg, *Naar een duurzaam vitale regio. Regionaal Actieplan Bevolkingsdaling Parkstad Limburg*. Stadsregio Parkstad Limburg, Heerlen, februari 2010.

Pellenbarg, M. en M. Embregts, 'Krimp: tijd voor realiteitszin.' In: *Geografie* 19 (2010) 1, pp. 10-13.

Provincie Groningen, 2010: *Kijk op krimp. Provinciaal Actieplan Bevolkingsdaling*. 2010. http://www.provinciegroningen.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/PS_Voordracht/2010-37bijlage.pdf

Provincie Zeeland, *Onverkende Paden. Uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw*. 2008.

Provincie Zeeland, *Het Routepad! Plan van aanpak voor de gevolgen van de demografische veranderingen in Zeeland 2010-2012*. 2010.

Raad voor het Landelijk Gebied, *Kansen voor een krimpend platteland*. Publicatie RLG 09/07. Utrecht, 2009.

Raad voor het Openbaar Bestuur/Raad voor de financiële verhoudingen, *Bevolkingsdaling. Gevolgen voor bestuur en financiën*. 2008.

Roest, A., K. Oltmer, J. Jager, G. Venema, M. Voskuilen, H. Schoorlemmer en V. Hendriks-Goossens, 2010: *Kijk op multifunctionele landbouw. Omzet en omvang*. LEI-rapport 2010-064. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Rijk/VNG/IPO, *Krimpen met kwaliteit. Interbestuurlijk actieplan bevolkingsdaling.* Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties/Vereniging van Nederlandse Gemeenten/Interprovinciaal Overleg. Den Haag, 2009.

Rijk/VNG/IPO, *Interbestuurlijke voortgangsrapportage bevolkingsdaling*. 17 juni 2011.

SER (Sociaal-Economische Raad), *Bevolkingskrimp benoemen en benutten*. Ontwerpadvies van de Commissie Ruimtelijke Inrichting en Bereikbaarheid, 19 januari 2011.

Smeets, P.J.A.M., *Expedition Agroparks: research by design into sustainable development and agriculture in network society*. Wageningen Academic Publishers, 2010.

Smit, A.B., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, R.W. van der Meer, P. Berkhout, M. van Dijk, S.R.M. Janssens en J.H. Jager, *Wel of geen quotering? Economische gevolgen voor sector, keten, internationale markt-verhoudingen en Derde wereld*. LEI-rapport 2011-056. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2011.

Terluin, I.J., F.E. Godeschalk, K.M. Jansson en D. Verhoog, *Bevolkingsontwikkeling op het platteland 1980-2025.* LEI-rapport 2010-029. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Thissen, J.F.C.M., *Krimp en sociale cohesie in dorpen: betekenis voor leefbaarheid en vitaliteit*? Lezing op het symposium 'Het Platteland in Ontwikkeling'. Warffum, 30 oktober 2009.

Verwest, F., N. Sorel en E. Buitelaar, 'Beleidsreacties in krimpregio's.' In: L. van Nimwegen en L. Heering (red.): *Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld*. Aksant, Amsterdam, NIDI-rapport 80, pp. 113-144. 2009.

Verwest, F. en F. van Dam (red.), *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland. Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's.* Planbureau voor de Leefomgeving. Den Haag/Bilthoven, 2010.

Zijlstra, J., P.L. de Wolf, H. Prins, G.J. Doornewaard, A.B. Smit, C.H.G. Daatselaar, N.W.T.H. van den Berkmortel en W.C. van Cooten, *Meer groei dan vergroening. Mogelijke gevolgen GLB 2014-2020 voor melkveehouders en akkerbouwers*. WLR-rapport 445, Lelystad/LEI-rapport 2011-041, LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag/PPO-publicatie 401, PPO, onderdeel van Wageningen UR, Lelystad, 2011.

Bijlage 1

Lijst van geïnterviewde personen

Noordoost-Groningen

Dineke Dekker	-	Het Blauwe Lint
Joke Hellenberg	-	Agrarische Natuurvereniging Wierde en Dijk
Eisse Luitjens	-	Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij (NOM)
Frans Musters	-	Rabobank Noord-Groningen
Dirk Strijker	-	Hoogleraar plattelandsbeleid, Rijksuniversiteit Groningen
Angelique van Wingerden	-	Kenniscentrum Krimp Noord-Nederland (KKNN)
Gerko van IJsselmuiden	-	Top of Holland

Vlaanderen

Jan Bruurs	-	Kamer van Koophandel Zuidwest-Nederland
D. Almekinders	-	Rabobank West Zeeuws-Vlaanderen
E. Gevaert	-	Rabobank West Zeeuws-Vlaanderen
Albert Ingels	-	Gemeente Sluis
Leon Kaagman	-	Provincie Zeeland
Tiny Maenhout	-	Gemeente Sluis
Anita de Moor	-	Provincie Zeeland
Toon Peters	-	Provincie Zeeland
Ellen Raas	-	Provincie Zeeland
Jos Strobbe	-	Provincie Zeeland
W. Tevel	-	Rabobank West Zeeuws-Vlaanderen
H. Wondelgem	-	Rabobank West Zeeuws-Vlaanderen

Zuid-Limburg

Frans Hornesch	-	Gemeente Heerlen
Pierre Raeven	-	Provincie Limburg
Bert Senden	-	Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB)
Stan Smeets	-	VVV Zuid-Limburg
Jos Vollebregt	-	Parkstad Limburg

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

LEI-rapport 2012-001